

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ



ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΘΑΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Βεργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Λαγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκων της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίσαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηρωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.36769](https://doi.org/10.12681/mnimon.36769)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Κ. (2024). ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ. *Μνήμων*, 37, 11–44. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36769>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ❖ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ❖ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ❖ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ❖ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ❖ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ❖ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ❖ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ❖ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίκαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΟΥΨΕΙΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Βασική προϋπόθεση για τη μελέτη της βενετικής παρουσίας στην ανατολική Μεσόγειο και, κυρίως, του τύπου της κυριαρχίας στα νησιά και στις ηπειρωτικές ακτές του ελληνικού χώρου, από τον ύστερο μεσαίωνα έως το τέλος της πρώιμης νεότερης εποχής, αποτελεί, καταρχάς, η προσέγγιση και η κατανόηση των βασικών αρχών λειτουργίας του ίδιου του βενετικού πολιτικού και κρατικού μορφώματος, και εν συνεχεία του τρόπου / των τρόπων κυριαρχίας της πόλης της λιμνοθάλασσας στα εδάφη του Κράτους της Θάλασσας και του Κράτους της Στεριάς: εγχείρημα σίγουρα δύσκολο και, συγχρόνως, «αμήχανο» υπό μια έννοια, εξαιτίας των διαφορετικών προσεγγίσεων και των άλλοτε αντιφατικών και άλλοτε συμπληρωματικών ερμηνειών του βενετικού παραδείγματος, τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική ιστοριογραφία. Οι ερμηνείες αυτές κινούνται από την παρουσίαση του κράτους της Βενετίας (Stato di Venezia) ως συγκεντρωτικού μηχανισμού ελέγχου, ως ισχυρού εξουσιαστικού πυρήνα, αδιαπέραστου, «αδιάβροχου» σε εξωτερικές επιδράσεις, ικανού να διαμορφώσει πολιτικές και κοινωνικές δομές, να καθορίσει τη μορφή και την έκφραση κοινοτήτων και κάθε μορφής συλλογικότητας ή ατόμων, ως της σοφής, διαπνεόμενης από τις αρχές της δικαιοσύνης, ρεπουμπλικανικής Πολιτείας, αργότερα,¹ έως την παρουσίαση, στα πιο πρόσφατα, του κράτους αυτού ως μιας «ιστορίας σωμάτων και στρωμάτων, τα οποία διατηρούν μια σφαίρα αυτονομίας, αναγνωρισμένης ως νόμιμης (;) από την κεντρική εξουσία».² Κοντά σε αυ-

1. Το σχήμα αυτό υποστηρίχθηκε από τον G. Cozzi, ο οποίος, ωστόσο, επικάεντρωσε τα ενδιαφέροντά του στη μελέτη της Βενετικής Πολιτείας μέσα από τη διαχείριση της δικαιοσύνης. Για την κριτική που έχει δεχθεί βλ. J. S. Grubb, «When Myths Lose Power: Four Decades of Venetian Historiography», *The Journal of Modern History* 58/1 (1986), σ. 81-82.

2. A. Viggiano, *Governanti e governanti. Legittimità del potere ed esercizio dell' autorità sovrana nello Stato veneto della prima età moderna*, Τρεβίζο 1993, σ.

τές, τα τελευταία χρόνια η μελέτη της ιστορίας της Βενετίας με αναλυτικό εργαλείο την αυτοκρατορία κερδίζει έδαφος, παρά τη διατύπωση αντιρρήσεων συναφών με την έκτασή της, τη χρονικά πρώιμη αυτοκρατορική της ανάπτυξη ή ακόμη και την απουσία αυτοπροσδιορισμού της ως τέτοιας.³

Πέρα από εξιδανικεύσεις και παραδοξολογίες, αναφορικά με τη σχεδόν χιλιετή επιβίωσή της, η Βενετία, χωρίς αμφιβολία, αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση στην ευρωπαϊκή σκηνή – διαπίστωση ικανή να υπονομεύσει σοβαρά προσπάθειες εφαρμογής μονοδιάστατων θεωρητικών σχημάτων ανάλυσης της ταυτότητάς της.⁴ Από την άλλη, στη συγκρότηση της Πολιτείας του Αγίου Μάρκου και του εδαφικού της κράτους και στην πορεία τους έως το πολιτικό τέλος, την αυτοκατάργηση της Repubblica, αναγνωρίζονται ορισμένες βασικές παράμετροι κοινωνικοπολιτικές, παρούσες καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτικής ζωής της. Αυτές όμως οι παράμετροι, ενώ σε πρώτο επίπεδο ανάγνωσης δίνουν την εντύπωση ότι παρέμεναν αναλλοίωτες και, μεταξύ μύθου και πραγματιστικής προσέγγισης, «συνόδευσαν» το βενετικό οικοδόμημα στους αιώνες, στην πραγματικότητα γνώρισαν αλλαγές, συχνά δομικές, οι οποίες καθόρισαν την ταυτότητα της Βενετίας και τις μεταμορφώσεις της.⁵

3-4. Για τη γενικότερη προβληματική βλ. G. Chittolini, «The Private, the Public, the State», *The Journal of Modern History* 67 (1995), Supplement: The Origins of the State in Italy, 1300-1600, σ. 34-61.

3. Maria Fusaro, *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean. The Decline of Venice and the Rise of England*, Κέμπριτζ 2015, σ. 3-16.

4. Για την ιστορία της Βενετίας η βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά εκτεταμένη· ενδεικτικά βλ. Fr. Lane, *Venice a Maritime Republic*, Βαλτιμόρη 1973, Elisabeth Pavan-Crouzet, *Sopra le acque salse. Espace, pouvoir et société à Venise à la fin du moyen âge*, 2 τόμοι, Πώμη 1992. G. Cozzi, M. Knappton, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla Guerra di Chiozza al 1517*, UTET, Τορίνο 1997², J. J. Martin, D. Romano (επιμ.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, Βαλτιμόρη – Λονδίνο, E. R. Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Λάιντεν – Βοστώνη 2013.

5. Για παράδειγμα, το «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου, κεντρικού πολιτικού οργάνου της Βενετίας, δεν υπήρξε διαδικασία που θεωρητικά ολοκληρώθηκε μεταξύ του 1297 και του 1323, αλλά διαδοχικοί αποκλεισμοί από το πολιτικό σώμα σημειώθηκαν και αργότερα, τον 15ο και τον 16ο αιώνα. Με άλλα λόγια, η συγκρότηση της κάστας των πατριτών και των βενετικών κυβερνητικών θεσμών υπήρξε δυναμική διαδικασία· βλ. St. Chojnacki, «Social Identity in Renaissance Venice: The Second Serrata», *Renaissance Studies* 8 (1994), σ. 341-358 και του ίδιου, «Identity and Ideology in Renaissance Venice: The Third Serrata», J. J. Martin, D. Romano (επιμ.), *Venice Reconsidered*, ό.π., σ. 263-294. Παρόμοια,

Σε γενικές γραμμές, το βενετικό κράτος ως εξουσιαστικός μηχανισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί πως θεμελιώθηκε στη διάδραση τριών βασικών αξόνων: ο πρώτος συνδέεται με τη θεσμική οργάνωση της εξουσίας, ο δεύτερος με την ιδεολογική νομιμοποίησή της στη συνείδηση των πολιτών, των κατοίκων της πόλης και των υπηκόων της, ενώ ο τρίτος συνδέεται με τη δημιουργία ή την επιβολή των προϋποθέσεων «συμπόρευσης» των διαφορετικών πεδίων δραστηριοποίησής της, με τη συλλογική συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων που κινούνται και δρουν εντός των ορίων της σταθερής και συνεχούς άσκησης της εξουσίας αυτής. Με άλλα λόγια, λέξεις κλειδιά για την, έστω και μερική, αποκωδικοποίηση της λειτουργίας της Πολιτείας της Λιμνοθάλασσας θα μπορούσαν να αποτελέσουν η νομιμοποίηση, η πειθάρχηση και η θεσμοποίηση· ειδικά οι δύο πρώτες συνοψίζουν τις σύνθετες γραμμές αποτελεσματικού σχεδιασμού του μηχανισμού, ενώ η τρίτη είναι προϊόν της σταδιακής, συχνά επώδυνης, αποκρυστάλλωσης των πολλαπλών συναντήσεων της «προσταγής», κατά τη διαδικασία άσκησης ελέγχου από τον μηχανισμό, με την υποταγή όλων όσοι υφίστανται την εξουσία.⁶

Ένα χαρακτηριστικό του βενετικού κρατικού μορφώματος αποτελεί η οργάνωση μιας σχετικά εκτεταμένης, για τα δεδομένα της εποχής, γραφειοκρατίας, στελεχωμένης αποκλειστικά από την κυρίαρχη ελίτ των *cittadini originari*, των βενετών πατρικίων δηλαδή. Σίγουρα, ο όρος γραφειοκρατία δεν δηλώνει, εν προκειμένω, την πραγματικότητα ενός ανώνυμου μηχανισμού, αποστασιοποιημένου από κάθε είδος προσωπικού δεσμού. Επιπλέον, στην περίπτωση μιας αριστοκρατικής Repubblica, όπως εκείνη της Βενετίας, η γραφειοκρατία δεν νοσηματοδοτείται με τον ίδιο τρόπο, όπως π.χ. συμβαίνει σε διαφορετικού τύπου ιστορικά παραδείγματα (αυτοκρατορίες, βασιλικές αυλές κ.λπ.). Εδώ, οικονομικά, στρατιωτικά και

για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου κεντρικών πολιτικών οργάνων, όπως του Συμβουλίου των Δέκα, στο πέρασμα των αιώνων και ειδικά κατά τον 16ο αιώνα βλ. G. Cozzi, «Autorità e giustizia a Venezia del Rinascimento», του ίδιου, *La giustizia e la politica nella Repubblica di Venezia (sec. XV-XVIII)*, Τορίνο 1982, σ. 146-174. Και, βεβαίως, η εδαφική εξάπλωση της Βενετίας αρχικά στη Μεσόγειο και αργότερα η ενσωμάτωση των εδαφών της Terraferma ανασημασιοδότησαν την πολιτική φυσιογνωμία της.

6. Σχετικά με τον παραπάνω προβληματισμό βλ. P. Schiera, «Legittimità, disciplina, istituzioni: tre presupposti per la nascita dello Stato Moderno», G. Chitolini, A. Molho, P. Schiera (επιμ.), *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna*, Μπολόνια 1994, σ. 21-22 και εξής.

διπλωματικά, πολιτικά ή δικαστικά αξιώματα διανεμόνταν μεταξύ των οικογενειών που καθοδηγούσαν, διαμόρφωναν και επέβαλλαν θεσμούς υπηρετώντας την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της πόλης τους. Σύμφωνα με το σχόλιο του Marino Berengo, η ισορροπία μεταξύ των αριστοκρατικών οίκων «βρίσκει στη συγκεκριμένη “διανομή” την πιο στερεή βάση της»,⁷ υπό την έννοια ότι με αυτόν τον τρόπο έγινε εφικτή η απορρόφηση εντάσεων, οφειλόμενων στις ποικίλες ανισότητες των μελών της («άστας») των πατρικών, και συντέλεσε ώστε εσωτερικές συγκρούσεις του σώματος των κυβερνώντων να μην εξωτερικευτούν ποτέ βίαια εντός της πόλης, τουλάχιστον εμφανώς, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπήρχαν ή δεν εκφράζονταν διαφορετικά.

Η βενετική, ωστόσο, πραγματικότητα δεν εκτυλίχθηκε μονοδιάστατα, ούτε αναλώθηκε εσωστρεφώς στα νερά της λιμνοθάλασσας· κάθε άλλο, όπως αναφέρθηκε ήδη από την αρχή, η ίδια ενέγραφε πολιτικά και εδαφικά μια ευρεία γεωγραφική περιφέρεια, η οποία, σε συγκεκριμένες περιόδους, εκτεινόταν από τις Άλπεις έως τις άκρες τις ανατολικής Μεσογείου: από το Friuli, το Bergamo και τη Brescia έως την Κύπρο. Χρονική αφετηρία της βενετικής επέκτασης υπήρξαν οι αρχές του 13ου αιώνα και, κατά ορισμένους ερευνητές, όχι τόσο η συμμετοχή της στην τέταρτη σταυροφορία, η οποία δεν μπορεί να ερμηνευτεί ανεξάρτητα από την πολιτική και στρατιωτική συγκυρία της περιόδου, αλλά η κατάκτηση της Κρήτης λίγα χρόνια αργότερα (1211).⁸ Και ενώ τους δύο σχεδόν πρώτους αιώνες που ακολούθησαν το 1204, η πόλη των τεναχών επικεντρώθηκε στις θαλάσσιες κτήσεις, στη θαλάσσια «αυτοκρατορία» της, αργότερα, στο πλαίσιο των γενικότερων εξελίξεων στην ευρύτερη περιοχή της ιταλικής χερσονήσου, θα στραφεί στη σταδιακή ενσωμάτωση στο κράτος της εδαφών της ιταλικής στεριάς, χωρίς την ίδια στιγμή να διακόψει την επέκτασή της στη θάλασσα, αναδιαπραγματευόμενη τον ρόλο της στην ανατολική Μεσόγειο.⁹

Σε αυτές τις συντεταγμένες, η μελέτη του βενετικού κράτους θα

7. M. Berengo, «Il Cinquecento», *La storiografia italiana negli ultimi vent'anni*, τ. 1, Μιλάνο 1970, σ. 488-489.

8. Th. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Βαλτιμόρη 2003, σ. 195-197. Στο σημείο αυτό θα πρέπει, βεβαίως, να σημειωθεί ότι η επέκταση της Βενετίας έχει αρχίσει πολύ νωρίτερα από την τέταρτη σταυροφορία, με τις εμπορικές εγκαταστάσεις Βενετών στην ανατολική Μεσόγειο, βλ. παρακάτω σ. 27-28.

9. Για το Κράτος της Στεριάς, βλ. M. Knapton, «The Terraferma State», *A Companion to Venetian History*, ό.π., σ. 85-123. Για την ενσωμάτωση των περιοχών της Terraferma βλ. Monique O'Connell, «Voluntary Submission and the Ideology of Venetian Empire», *I Tatti. Studies in the Italian Renaissance* 20 (2017), σ. 9-39.

πρέπει αφενός να αναφέρεται στον γενικότερο προβληματισμό σχετικά με τη μορφή και την ταυτότητα των κρατικών μορφωμάτων παρόμοιας ακτίνας κυριαρχίας ή επιρροής, που συγκροτήθηκαν στον ιταλικό χώρο κατά την υπό εξέταση περίοδο, και αφετέρου να εγγράφει τα τρία μέρη της βενετικής πραγματικότητας, την ίδια δηλαδή την πόλη της Βενετίας, το Κράτος της Θάλασσας και το Κράτος της Στεριάς.¹⁰ Παράλληλα, με αφετηρία τη δεκαετία του 1960 και λίγο νωρίτερα, οι ιταλοί, κυρίως, ιστορικοί εστίασαν το ενδιαφέρον τους στο βενετικό κράτος της Terraferma για να ακολουθήσουν αργότερα αγγλοσάξωνες συνάδελφοί τους.¹¹ Από την άλλη, σε ό,τι αφορά την ιστοριογραφία του Κράτους της Θάλασσας, παρότι έχει υποστηριχθεί ότι μέχρι πρόσφατα, ή ακόμη και έως σήμερα, οι εθνικές ιστοριογραφίες των εδαφών που βρέθηκαν κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου, εμφάνιζαν/εμφανίζουν τη βενετική περίοδο της ιστορίας τους ως μια ιστορία κατοχής, «ανταποκρινόμενες σε εθνικές πολιτισμικές απαιτήσεις»,¹² η πραγματικότητα στην ελληνική ιστοριογραφία είναι μάλλον αρκετά διαφορετική, τουλάχιστον τις τελευταίες τέσσερις και πλέον δεκαετίες. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία της βενετοκρατίας, παρά την αντίφαση του ίδιου του όρου, έχει να παρουσιάσει συλλογικά έργα, μονογραφίες και άρθρα που προχωρούν στη σύνθεση των δύο κεντρικών συνιστωσών, των κυβερνώντων και των

10. Η έκδοση του τόμου των G. Cozzi και M. Knapton (επιμ.), *La Repubblica di Venezia nell'età moderna* (ό.π.) ανταποκρίνεται στην παρουσίαση της ιστορίας της Βενετίας ως συνόλου που εγγράφει την πόλη της Λιμνοθάλασσας, το Κράτος της Θάλασσας και το Κράτος της Στεριάς. Έχει, βέβαια, προηγηθεί ο Fr. Lane, το 1971, με το κλασικό έργο του, *Venice. A Maritime Republic*, στο οποίο, όπως έχει υποστηριχθεί, συχνά το Κράτος της Στεριάς περνάει σε δεύτερο πλάνο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εξιδανικεύονται πλευρές της βενετικής πολιτικής ζωής υπό την οπτική της ενσάρκωσης των σύγχρονων αμερικανικών ρεπουμπλικανικών ιδανικών στο πλαίσιο της «αμερικανικής ιδεολογίας», βλ. σχόλιο στο Er. R. Dursteler, «Introduction», *A Companion to Venetian History*, ό.π., σ. 19. Για την προσέγγιση του βενετικού παραδείγματος ως εδαφικού κράτους βλ. A. Viggiano, *Governanti e governati. Legittimità del potere ed esercizio dell' autorità sovrana nello Stato veneto della prima età moderna*, Τρεβίζο 1993.

11. Εμβληματικά τα έργα των M. Berengo, *La società veneta alla fine del Settecento. Ricerche storiche*, Φλωρεντία 1957, και A. Ventura, *Nobiltà e Popolo*, Μπάρι 1964.

12. Ed. Ivetic, «La venezianistica di Roberto Cessi», *Mediterranea. Ricerche storiche* 28 (2013), σ. 231-233, του ίδιου, «Territori di confine (secoli XV-X-VIII)», Gh. Ortalli, Ol. Jens Schmitt, Er. Orlando (επιμ.), *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica*, Βενετία 2015, σ. 189-190.

κυβερνωμένων, και εντάσσουν τον ελληνικό χώρο υπό τους Βενετούς στη διεθνή ιστοριογραφική συζήτηση ως μέρος ενός ευρύτερου συνόλου με αμφίδρομη προοπτική από και προς τη Λιμνοθάλασσα.¹³

«Επιστρέφοντας» στην Terraferma και τη σχετική με αυτήν ιστορική παραγωγή, το σχήμα του δυϊσμού στην προσέγγισή του βενετικού κρατικού μορφώματος, νοηματοδοτημένου με όρους κέντρου και περιφέρειας, κυριάρχησε από πολύ νωρίς και, σε σημαντικό βαθμό, κυριαρχεί μέχρι και σήμερα με ποικίλες αποχρώσεις, διαφορετικές αναγνώσεις και ενστάσεις, συνοψίζοντας μια ευρεία και συχνά αντιφατική στην ουσία της γκάμα προσεγγίσεων του βενετικού κράτους, όπως ήδη αναφέρθηκε· ένα σχήμα που μπορεί να οδηγήσει στην εξέταση ενός καταρχήν διμερούς λειτουργικά συστήματος ως αντιπαραθετικού ζεύγους με τον κίνδυνο να αποδειχθεί ίσως απόλυτο και ανελαστικό.

Στο δυναμικό έργο του Angelo Ventura, *Nobiltà e Popolo*, στο πλαί-

13. Από ξενόγλωσσες μελέτες βλ. ενδεικτικά Al. Viggiano, *Lo specchio della Repubblica. Venezia e il governo delle Isole Ionie nel '700*, Βερόνα 1998, Monique O'Connell, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη 2009, B. Arbel, «Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period», *A Companion to Venetian History*, ό.π., σ. 125-253 (τα δύο τελευταία έργα αναφέρονται σε όλη την έκταση του Κράτους της Θάλασσας ενώ το πρώτο στα Ιόνια Νησιά). Και η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή έχει να επιδείξει αντίστοιχα δείγματα, ωστόσο, καθώς πρόκειται για κείμενα που έχουν δημοσιευτεί στα ελληνικά, η πρόσβαση σε αυτά από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα είναι περιορισμένη και, κατά συνέπεια, συχνά δεν γίνονται ευρέως γνωστά. Καταρχάς τα συλλογικά έργα *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993 και *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, επιμ. κειμένων Δέσποινα Βλάχση, Αγγελική Τζαβάρα, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βιβλιοθήκη-30, 2 τόμοι, Αθήνα – Βενετία 2010. Επιπλέον, βλ. ενδεικτικά ξενόγλωσσες και ελληνόγλωσσες δημοσιεύσεις: Ν. Ε. Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Φρανκφούρτη 1992, του ίδιου «Dominants et dominés dans le Levant vénitien: les zones d'ombre des identités», *Il Commonwealth veneziano*, ό.π., σ. 273-295, Δ. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα 2001, του ίδιου, «Ετεροκαθορισμός, αφομοίωση και νέες ταυτότητες: η Ζάκυνθος κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 20/39 (Δεκέμβριος 2003), σ. 335-364, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2008², κ.ά.

σιο πάντα του διπολικού σχήματος, κυριαρχεί η οπτική αντιπαράθεσης.¹⁴ Εδώ ο συγγραφέας απορρίπτει την εξέταση της βενετικής επικράτειας ως ομοσπονδιακού κράτους¹⁵ και παρουσιάζει τη Βενετία ως μια σκληρή κατακτητική δύναμη. Παράλληλα, υποστηρίζει ότι η διάσταση μεταξύ του κέντρου και των ηπειρωτικών του κτήσεων υπήρξε αγεφύρωτη, με κύρια χαρακτηριστικά τη συστηματική παραβίαση δικαιωμάτων και ουσιαστικών αυτονομιών των υπηκόων του. Ο Ventura, αναλύοντας τις αστικές πραγματικότητες μεγαλύτερων και μικρότερων κέντρων του Βένετο στη διάρκεια του 15ου και του 16ου αιώνα, απορρίπτει οποιαδήποτε μορφή ενότητας, ή έστω συμπόρευσης, μεταξύ του ισχυρού εξουσιαστικού κέντρου και της περιφέρειάς του και εμφανίζει ως βασικό χαρακτηριστικό την εκμετάλλευση της τελευταίας από μια δυναστευτική μητρόπολη. Η άρνηση των βενετών πατρικίων να διαπραγματευτούν τα προνόμιά τους, τραυματίζοντας τις αρχές της πολιτικής συγκρότησης του δικού τους αριστοκρατικού –ολιγαρχικού στην πραγματικότητα– συστήματος, προκειμένου να ενσωματώσουν την περιφερειακή αριστοκρατία, είχε ως συνέπεια τη διατήρηση της απόστασης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Από την άλλη, ο περιορισμός του ρόλου των ντόπιων ολιγαρχιών αποκλειστικά στην τοπική διοίκηση και ο άκαμptos έλεγχος των κοινοτήτων «μετασχημάτισε βαθιά τις δομές της Terraferma, εναρμονίζοντάς τες με το βενετικό αριστοκρατικό τοπίο», γεγονός που ουσιαστικά είχε ως συνέπεια την απώλεια των ελευθεριών των υπηκόων και τη μόνιμη διαβίωσή τους υπό το δυναστευτικό βλέμμα του λέοντα.¹⁶ Και σε ό,τι αφορά τις περίφημες «συμφωνίες» μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων, πριν την ενσωμάτωση των τελευταίων στο βενετικό σύμπαν, και τα *capitoli* που ρύθμιζαν τις σχέσεις Λιμνοθάλασσας και τοπικών διοικήσεων, ο ίδιος υποστήριζε ότι δεν μπορούν αξιωματικά να θεωρηθούν ως απόδειξη της συναίνεσης, καθώς αφενός το τελικό περιεχόμενό τους αποτελεί συχνά προϊόν τροποποίησης των αρχικών αιτημάτων των αυτοχθόνων από τα

14. Το *Nobiltà e popolo* αποτελεί έργο σταθμό στη βενετική ιστοριογραφία, που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ιστοριογραφική παραγωγή. Βεβαίως, η δημοσίευσή του προκάλεσε έντονες συζητήσεις, ενώ από την εποχή της πρώτης έκδοσής του δέχθηκε σκληρή κριτική από τους σύγχρονούς του ιστορικούς και, κυρίως, από τον Alberto Tenenti, ο οποίος έβλεπε με σκεπτικισμό τις μαρξιστικές και γραμμισιανές αποχρώσεις της προσέγγισης του Ventura, βλ. M. Knapton, «“Nobiltà e Popolo” e un trentennio di storiografia veneta», *Nuova Rivista Storica* LXXXII/1 (1998), σ. 171-172.

15. Βλ. παρακάτω σ. 25, 38, 41.

16. A. Ventura, *Nobiltà e Popolo*, ό.π., σ. 43-44. Βλ. και M. Knapton, «Nobiltà e Popolo», ό.π., σ. 174.

βενετικά κυβερνητικά όργανα και αφετέρου ότι, κατά κανόνα, η σύνταξή τους ακολουθούσε την πράξη «αφοσίωσης» (*dedizione*) στη Γαληνοτάτη Πολιτεία, γεγονός που έθετε εκ των προτέρων τα περιθώρια δράσης.¹⁷

Διαφορετική οπτική στο ίδιο ζήτημα εκφράζεται από τον Gaetano Cozzi, κορυφαίο βενετολόγο του 20ού αιώνα. Κατά την άποψή του, στα κείμενα των διμερών συμφωνιών δικαιοδοτικού-θεσμικού περιεχομένου συνοψίζεται ανάγλυφα ο δυϊσμός (*dualismo*) κατά τη διακυβέρνηση των εδαφών της Terraferma από τη Γαληνοτάτη, στο πλαίσιο του οποίου δεν εξουδετερώνονται αλλά αναδεικνύονται οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαφορές μεταξύ της Βενετίας και των ηπειρωτικών της κτήσεων, μιας πολυκεντρικής, δηλαδή, περιφέρειας με μεγάλα αστικά κέντρα, κοινοτικούς σχηματισμούς, συχνά εξαρτώμενους από αυτά, διασκορπισμένα φεουδαρχικά μορφώματα και μικρές ηγεμονίες.¹⁸ Και παρά την αντικειμενική δυσκολία σύνθεσης των επιμέρους και συχνά διαφορετικής κατεύθυνσης «διανυσμάτων», η αποδοχή της τεναγήςτιδας Πολιτείας από το Territorio αποδίδεται σε συγκεκριμένες παραμέτρους, ικανές, κατά τον ιστορικό, να λειτουργήσουν ενοποιητικά ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμα και να ενεργοποιήσουν μηχανισμούς αποκατάστασης ρήξεων και καταστροφών. Για παράδειγμα, η βενετική κουλτούρα και η πολιτισμική έλξη που ασκούσε το κέντρο στην περιφέρειά του ήταν μία από αυτές.¹⁹ η φυσική παρουσία βενετών πατρικίων σε ρόλο ρεκτόρων, εκκλησιαστικών αξιωματούχων και επενδυτών υπήρξε μια άλλη. Η βασικότερη, ωστόσο, συνιστώσα της διμερούς αυτής «συνύπαρξης» υπήρξε ο τρόπος άσκησης της δικαιοσύνης, μιας έννοιας που αποτελεί κεντρικό πυρήνα στο έργο του Gaetano Cozzi. Εν προκειμένω, η αναγνώριση *statuti*, συλλογών νόμων δηλαδή και εθιμικών κανόνων, βάσει των οποίων οι αυτόχθονες

17. A. Ventura, *Nobiltà e Popolo*, ό.π., σ. 40-41.

18. Elena Fasano Guarini, «Center and Periphery», *The Journal of Modern History* 67 (1995), *Supplement: The Origins of the State in Italy, 1300-1600*, σ. 586-587. Για τη λειτουργία των *statuti* βλ. G. Cozzi, «La politica del diritto nella Repubblica di Venezia», του ίδιου, *Repubblica di Venezia e Stati italiani. Politica e giustizia dal secolo XVI al secolo XVIII*, Τορίνο 1982, σ. 261-293.

19. Το ζήτημα της πολιτισμικής έλξης και της αναζήτησης πολιτισμικών προτύπων ως σημείου σύγκλισης και τελικά ενότητας κέντρου-περιφέρειας θα σχολιάσει ο J. H. Elliot στο άρθρο του για το «σύνθετο κράτος» της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, βλ. παρακάτω σ. 20. Για τη Βενετία και την άσκηση πολιτισμικής έλξης στις περιοχές της κυριαρχίας της βλ. G. Cozzi, «Ambiente veneziano, ambiente veneto. Governati e governanti di qua dal Mincio nei Secoli XV-XVIII», του ίδιου, *Ambiente veneziano, ambiente veneto. Saggi su politica, società e cultura nella Repubblica di Venezia nell'età moderna*, Βενετία 1997, σ. 291-352.

μπορούσαν να διαχειρίζονται τις υποθέσεις του τόπου τους, όπως επίσης η αναγνώριση προνομίων σε μεγαλύτερα και μικρότερα αστικά κέντρα, από κοινού με την ικανότητα του συστήματος να επιβάλλει την εξουσία του, έχοντας προηγουμένως συνδιαλλαγεί με συγκαταθετικούς όρους, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επικράτηση κλίματος συναίνεσης.²⁰ Με μια άλλη ίσως οπτική, ο διαμεσολαβητικός ρόλος της Βενετίας στις συγκρούσεις τοπικών ισχυρών παραγόντων, η πρόκριση του συμβιβασμού ως βασικού εργαλείου διακυβέρνησης και, τέλος, η αναζήτηση συμμαχιών στις τοπικές ολιγαρχίες των υπηκόων των πόλεων, με παράλληλη επιδίωξη την υπονόμευση και την εκ των έσω διάβρωση των τοπικών εξουσιών, συνιστούν πρακτική που είναι κατασταλτική στον πυρήνα της, χωρίς τη σφοδρότητα μιας μετωπικής σύγκρουσης με τις αντίστοιχες συνέπειες σε κάθε επίπεδο.

Εξίσου, όμως, σημαντικό στοιχείο, προκειμένου να διασφαλιστεί η ενότητα της Terraferma με τα ποικίλων αποχρώσεων και πολιτικοοικονομικής συγκρότησης επιμέρους στοιχεία, αποτέλεσε και η προσέγγιση όχι μόνο των αστικών σχηματισμών αλλά και των αγροτικών κοινοτήτων. Μάλιστα, ακριβώς σε αυτό το σημείο εντοπίζεται από τον Sergio Zamperetti η ικανότητα της βενετικής πολιτικής να διαπραγματεύεται με διαφορετικούς «συντελεστές», αποδυναμώνοντας τους ισχυρότερους φορείς εξουσίας στην περιφέρεια του Stato da Terra. Ειδικότερα, όπως υποστηρίζεται, πληθυσμοί και οργανωμένες συλλογικότητες της υπαίθρου κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου αποκτούν προνόμια, που, νωρίτερα, εξαρτημένοι καθώς ήταν από τις πόλεις, δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν. Τα κυρίαρχα στρώματα της υπαίθρου, από την πλευρά τους, εξασφάλιζαν από τη Βενετία φορολογικές και διοικητικές διευκολύνσεις, για να εξαργυρώσουν στη συνέχεια την προσφορά τους με την προστασία τους, έως ένα βαθμό, από τον δεσποτισμό των αστικών ολιγαρχιών της περιοχής. Από την άλλη, οι επαναλαμβανόμενες ατασθαλίες τους μας υποψιάζουν μάλλον για την επιθυμία της Βενετίας να διαπραγματευτεί και να εναρμονιστεί παρά για την αδυναμία της να επιβληθεί, επιλογή που, ωστόσο, είχε ως συνέπεια την καταπίεση, τελικά, των κατώτερων κοινωνικών ομάδων από τις τοπικές ομάδες εξουσίας.²¹ Με άλλα λόγια, από τις δύο

20. Για τη λειτουργία των *statuti* βλ. G. Cozzi, «La politica del diritto», *ό.π.*, σ. 261-293.

21. S. Zamperetti, «“Sinedri dolosi”. La formazione e lo sviluppo dei corpi territoriali nello stato regionale Veneto tra '500 e '600», *Rivista Storica Italiana* 99 (1987), σ. 269-320, ειδικά σ. 272-273 και 317-318. Για τον κόσμο της υπαίθρου στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου, τις σχέσεις εξουσίας, το δικαιοδοτικό

παραπάνω προσεγγίσεις του Cozzi και του Zamperetti αναδεικνύεται η ύπαρξη μιας κεντρικής εξουσίας που δεν έχει την πρόθεση να συγκρουστεί, επιλέγοντας εναλλακτικά συναινετικές διαδρομές, και δεν επιδιώκει να κυβερνήσει συγκεντρωτικά και κατασταλτικά την περιφέρεια (πώς θα μπορούσε άλλωστε;), την οποία είχε εντάξει με διαφορετικούς τρόπους.²²

Τον 16ο αιώνα, ο Macchiavelli παρότρυνε τους ηγεμόνες της εποχής του κατά τη διακυβέρνηση των εδαφών τους να επιτρέπουν στους αυτόχθονες να «συνεχίσουν να ζουν με τους δικούς τους νόμους, πληρώνοντας φόρους υποτέλειας και οργανώνοντας μια ολιγαρχική κυβέρνηση φιλικά προσκείμενη στην Κυρίαρχο». Το παραπάνω απόσπασμα μεταφέρει σε άρθρο του ο J. H. Elliott, προκειμένου να καταδείξει ότι ο συγκεκριμένος τρόπος άσκησης κυριαρχικής εξουσίας είχε ως απόληξη τη δημιουργία πολιτικών μορφωμάτων, βασισμένων στην αρχή της *aeque principaliter*, με έναν, ωστόσο, *dominant partner*, βασικές συνιστώσες του «σύνθετου κράτους» (*composite state*). Μια αμοιβαία συμφωνία μεταξύ θρόνου και ελίτ των διαφορετικών «επαρχιών» έδινε ακόμη και στις πλέον αυθαίρετες και τεχνητές «ενότητες» μια σχετική σταθερότητα. Η διατήρηση τοπικών νομοθεσιών και πρακτικών, η ενσωμάτωση σε μεγαλύτερες αγορές και οικονομικά δίκτυα, η «μαγνητική έλξη» που ασκούσε η κουλτούρα της αυλής στις περιφερειακές ελίτ, οι κοινόι κίνδυνοι και οι κοινόι εχθροί, ενίοτε η θρησκευτική ταυτότητα, λειτουργούσαν ως ενοποιητικοί παράγοντες, ικανοί να δώσουν λειτουργικότητα και διάρκεια σε αυτού του είδους τους σχηματισμούς.²³ Ο Elliott, όμως, κάνει λόγο για μοναρχίες του 16ου αιώνα, και, όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Monique O'Connell, η Βενετία δεν ήταν μοναρχία και δεν είχε επικεφαλής έναν βασιλιά αλλά ένα συμβούλιο πατρικίων –εκδοχή που ο Cozzi είχε υποστηρίξει αρκετά νωρίτερα κάνοντας λόγο για Repubblica Πριγκίπων, με σκοπό να καταδείξει ότι, ανεξάρτητα από τις ολιγαρχικές τάσεις, οι αρχές της συλλογικότητας κατά τη διακυβέρνηση διατηρήθηκαν έως το τέλος της Πολιτείας.²⁴ Επιπλέον, η Βενετία δεν είχε αυλή για να επιτρέ-

καθεστώς και τις οικονομικές συνθήκες βλ. *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή (13ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ. Κ. Λαμπρινός, Αθήνα 2018.

22. Βλ. σχετικά Monique O'Connell, «Voluntary Submission and the Ideology of Venetian Empire», *I Tatti. Studies in the Italian Renaissance* 20 (2017), σ. 9-40.

23. J. H. Elliott, «A Europe of Composite States», *Past and Present* 137 (1992), σ. 48-71.

24. G. Cozzi, «Una Repubblica di Principi?», του ίδιου, *La Società veneta e il suo diritto. Saggi su questioni matrimoniali, giustizia penale, politica del diritto, sopravvivenza del diritto veneto nell'Ottocento*, Βενετία 2000, σ. 249-265.

ψει την πολιτική συναναστροφή της μητροπολιτικής ελίτ με τις ελίτ της περιφέρειας, ενώ οι αξιωματούχοι της δεν υπηρετούσαν ένα πρόσωπο, ούτε μπορούσαν ισόβια και κληρονομικά να ασκούν τα καθήκοντά τους. Αντίθετα, αναλάμβαναν συγκεκριμένες αρμοδιότητες για περιορισμένο χρονικό διάστημα και λογοδοτούσαν στα ανώτατα όργανα της Πολιτείας.²⁵ Ωστόσο, παρά τις αποκλίσεις, η έννοια του σύνθετου κράτους, με χαρακτηριστικό την ευελιξία των κεντρικών εξουσιών έναντι της παρουσίας ζωντανών θεσμών και δυνάμεων των εδαφών της («επικράτειάς») τους, εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό συμβατή με το βενετικό παράδειγμα.

Η συζήτηση, όμως, για την ταυτότητα του βενετικού κράτους και τις υφές της κυριαρχίας του εμπλουτίστηκε περαιτέρω στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος των ιστορικών για τη διερεύνηση των συνθηκών στο εσωτερικό των εδαφικών/περιφερειακών κρατών (*regional state*) του ιταλικού χώρου του μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης εποχής,²⁶ διερεύνηση αποκαλυπτική των τοπικών δυναμικών και πραγματικότητας, όπου, παρά την ύπαρξη ενός εξουσιαστικού-κυβερνητικού κέντρου, το θεσμικό μέρος της εξουσίας δεν αποτελεί παρά μόνο τη μία όψη του νομίσματος.²⁷ Η άλλη όψη είναι συνώνυμη ενός πλουραλισμού κέντρων εξουσίας, υπό τη μορφή συγγενικών δικτύων, δικτύων πατρωνίας και πελατείας, τα οποία μπορούσαν να ταυτίζονται, μερικώς ή καθόλου, με το υλικό ενός θεσμικού μορφώματος. Αυτές οι μορφές εξουσίας λειτουργούσαν ως «περιοχές» δυναμικής, εκτεταμένης ενσωμάτωσης κοινωνικών υποκειμένων και συλλογικοτήτων, αλλά και ως δυνάμει εστίες εκδήλωσης φαινομένων διαφθοράς και νεποτισμού, άλλοτε σε τροχιές σύγκλισης και άλλοτε σε τροχιές απόκλισης από τις ποικίλες εκδηλώσεις του δημόσιου βίου, επιβεβαιώνοντας τα ρευστά περιβάλλοντα της πρώιμης νεότερης εποχής και τις μη θεσμικές μορφές εξουσίας.²⁸ Στο βενετικό παράδειγμα τα παραπάνω συνοψίζουν εναργώς τις πραγματικότητες της Repubblica σε όλο το χρονικό εύρος της πολιτικής ζωής της. Η βενετική κεντρική εξουσία, μέσα από τις κυβερνητικές πρακτικές τής διαρκούς διαπραγματεύσεως, των διαρκών δικαστικών αγώνων για ισχυρά διακυβεύματα που

25. M. O'Connell, *Men of Empire*, ό.π., σ. 2.

26. G. Chitolini, A. Molho, P. Schiera (επιμ.), *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna*, Μπολόνια 1994.

27. Για την προβληματική του Regional State, με αφορμή το παράδειγμα της Brescia ως μέρους του Κράτους της Θάλασσας, βλ. St. Bowd, *Venice's the Most Loyal City. City identity in Renaissance Brescia*, Harvard University Press, 2010, σ. 5-6.

28. G. Chittolini, «The Private and the Public», ό.π., σ. 555-556, 561-562, 567-568.

άλλοτε εκτόνωναν τις εντάσεις και άλλοτε τις αποφόρτιζαν και σταδιακά τις υποβάθμιζαν, και με τις πρακτικές της εκχώρησης δικαιοδοσιών σε σώματα, στρώματα και ομάδες της περιφέρειάς της, επιτύγχανε ιδανικά, με τη διαμεσολάβηση των οργάνων της, τον συντονισμό αντιθετικών συχνά ροπών και κατ' επέκταση τη συνοχή και την πολιτική «συνύπαρξη» των διαφορετικών ψηφίδων του κράτους της.²⁹

Προς την ίδια ακριβώς κατεύθυνση, παραμένοντας στο παράδειγμα του Κράτους της Στεριάς, όπως αυτό έχει αναλυθεί από ιταλούς και αγγλοσάξωνες ιστορικούς,³⁰ η τυπολογία του δικαιοδοτικού κράτους (*stato giurisdizionale*) αντανακλά τις βασικές αρχές διακυβέρνησης όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί μέσα από τις ζυμώσεις των σύνθετων σχέσεων κέντρου και περιφέρειας. Εδώ, όπως ήδη αναφέρθηκε, μεμονωμένες «πολιτικές ενότητες», πόλεις, αγροτικές κοινότητες, εκκλησιαστικά συστήματα, χωρίς μεταξύ τους ιεραρχήσεις, έπρεπε να αποτελέσουν μέρος του παιχνιδιού και να προσληφθούν όχι ως «απλές διαιρέσεις του συνόλου» αλλά ως ενεργοί παράγοντές του. Η απόδοση δικαιοδοσιών στους παράγοντες αυτούς μπορούσε να καταστήσει εφικτή τη διακυβέρνηση μιας ευρείας εδαφικής οντότητας, ενώ, παράλληλα, η ιδιαίτερη ταυτότητά τους και η αυτονομία τους φαινόταν δυνατόν να εξασφαλιστεί μόνο μέσα από την ενσωμάτωσή τους στο βενετικό κράτος. Με άλλα λόγια, τα χαρακτηριστικά του *stato giurisdizionale* ανταποκρίνονται σε μια μορφή διακυβέρνησης μιας εδαφικής επικράτειας, χωρίς διάθεση «συμμόρφωσης» της περιφέρειας και ομογενοποίησής της με το κέντρο. Μιας κυβέρνησης, η οποία δεν βασίζεται σε πληρεξούσιους διορισμένους για να διατυπώνουν και να επιβάλλουν σε κάθε σημείο της επικράτειας τη δύναμη και την παρουσία της κεντρικής εξουσίας, αλλά βασίζεται στην αρχή της *iuris dictio*, που εφαρμόζεται στο πλαίσιο της διακυβέρνησης, πραγματιστικά ευέλικτης, μιας σύνθετης πραγματικότητας με στόχο τη διατήρηση των ισορροπιών μεταξύ ποικίλων και συχνά αντίρροπων δυνάμεων.³¹ Συγχρόνως, στο δικαιοδοτικό κράτος σημαντική παράμετρο συνιστούσε το δίκαιο, ένα

29. Για τις πρακτικές αυτές βλ. Ed. Muir, «Was There Republicanism in the Renaissance Republics. Venice after Agnadello», *Venice Reconsidered*, ό.π., σ. 137-167.

30. Ενδεικτικά βλ. St. Bowd, *Venice's the Most Loyal City*, ό.π., και Al. Viggiano, *Governanti e governati*, ό.π.

31. M. Fioravanti, *Lo stato moderno in Europa*, Ρώμη – Μπάρι 2002, σ. 8-9 και τη σχετική προβληματική του Cl. Povolo, «Liturgies of Violence: Social Control and Power Relationships in the Republic of Venice between the 16th and 18th Centuries», *A Companion to Venetian History*, ό.π., σ. 515-516.

δίκαιο λειτουργικό για το σύνολο, χωρίς, ωστόσο, κάτι τέτοιο να συνεπάγεται και εδώ τη συγκρότηση ιεραρχικών «τοποθετήσεων», με το δίκαιο των υπόλοιπων περιοχών να βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, θεωρητικά τουλάχιστον· με άλλα λόγια, ένα κοινό δίκαιο, όχι μοναδικό, εργαλείο για τη μεταρρύθμιση των επιμέρους ισχυόντων δικαίων αλλά σε καμία περίπτωση για την ολοκληρωτική διαγραφή τους από τον τοπικό ορίζοντα.³²

Πώς, όμως, μπορεί ένας ιστορικός να προσεγγίσει το βενετικό παρελθόν στον ελληνικό χώρο από τις αρχές του 13ου έως τα τέλη του 18ου αιώνα; Καταρχάς σε ποιο βαθμό τα εργαλεία διερεύνησης μπορούν να είναι ενιαία για μισή και πλέον χιλιετία ή να είναι κοινά με εκείνα που χρησιμοποιούνται για την προσέγγιση του Κράτους της Στεριάς; Με άλλα λόγια, σε ό,τι αφορά το πρώτο, η βενετική κυριαρχία στον υπό εξέταση χώρο μπορεί να προσεγγιστεί ως μια κατασκευή σμιλευμένη στη λίθο, αναλλοίωτη στο πέρασμα των αιώνων; Η απάντηση είναι αυτονόητα αρνητική. Η κυριαρχία κινείται αναπόδραστα στο πλέγμα των εξελίξεων που σηματοδοτούν την πορεία της ίδιας της Βενετίας στον χρόνο και στον χώρο, και επηρεάζεται και καθορίζεται από αυτές. Εξελίξεις εσωτερικές, του πολιτικού συστήματος, εξελίξεις εξωτερικές συναφείς με τις διπλωματικές και στρατιωτικές συγκρούσεις ή συμμαχίες της πόλης υπό το βάρος της συγκυρίας. Σε ό,τι αφορά το δεύτερο, το Κράτος της Στεριάς εμπλέκεται αναπόφευκτα στη συζήτηση, καθώς ο εντοπισμός του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος σε αυτήν την περιοχή των βενετικών εδαφών σε όλες τις προηγούμενες δεκαετίες το καθιστά συχνά αναγκαστικά πρότυπο διερεύνησης, περισσότερο ή λιγότερο γόνιμο και λειτουργικό, του Κράτους της Θάλασσας.³³ Και, μιλώντας για τις κτήσεις του ελληνικού χώρου, πόσο ορθή μεθοδολογικά είναι η μελέτη ενός μόνο κομματιού του τελευταίου, όταν για τη Βενετία ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον και στην πραγματικότητα από τα τέλη του 15ου και τον 16ο αιώνα, ένα ενιαίο εδαφικό-πολιτικό μόρφωμα; Η σταδιακή ένταξη των εδαφών των πρώην βενετικών αποικιών στον κορμό του ελληνικού κράτους νομιμοποιεί τη διακριτή τους εξέταση σε σχέση με τις αλβανικές και τις δαλματικές κτήσεις ή τις ακτές της Ίστριας ή, ακόμα ευρύτερα, αποκομμένα από το σύνολο του βενετικού κράτους ως ολότητες;

Το θέμα αυτό θα μπορούσε και να είναι, ανεξάρτητα από τη συγκρότη-

32. M. Fioravanti, *Lo stato moderno in Europa*, ό.π., σ. 9.

33. Για την εφαρμογή των εργαλείων διερεύνησης και ερμηνείας του Dogado και του Κράτους της Στεριάς στο Κράτος της Θάλασσας βλ. την προβληματική του Ol. Jens Schmitt, «Dominante e dominati: strumenti giuridici nell'esperienza "statuale" veneziana», *Il Commonwealth veneziano*, ό.π., σ. 204-205.

ση της βενετοκρατίας ως πεδίου ενταγμένου στην εθνική ιστοριογραφία, από τον 19ο αιώνα και εξής, χωριστή συζήτηση, η οποία δεν θα μας απασχολήσει εδώ.³⁴ Και θεωρείται καταρχήν αυτονόητο πως ο εντοπισμός του ενδιαφέροντος στον ελληνικό χώρο δεν συνεπάγεται την εξέταση του απομονωμένα από το σύνολο του Κράτους της Θάλασσας και ευρύτερα του βενετικού κράτους και των κραδασμών ή των δυναμικών της εκάστοτε περιόδου. Το κεντρικό επιχείρημα για αυτήν την οριοθέτηση του πεδίου αντλείται από τις ίδιες τις δομές του βενετικού οικοδομήματος και επιβεβαιώνει τη συγκεκριμένη ιστοριογραφική επιλογή, ειδικά από τον 16ο αιώνα και εξής: από την εποχή δηλαδή που αφενός έχουν αποκρυσταλλωθεί δομικά στοιχεία της βενετικής πολιτικής ταυτότητας και που αφετέρου έχει συντελεστεί, μέσα από επώδυνες διαδρομές, η επαναδιαπραγμάτευση του ρόλου και της εικόνας της Πολιτείας, σε σχέση με τις άλλες δυνάμεις της εποχής αλλά και σε σχέση με τις δικές της εσωτερικές δυνάμεις: από την εποχή των δομικών αλλαγών, σε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό επίπεδο, στο πεδίο της δικαιοσύνης και της διοίκησης, αναγνώσιμων στα βενετικά εδάφη του Κράτους τόσο της Στεριάς όσο και της Θάλασσας, τα οποία δεν γίνονται πλέον αντιληπτά από τους Βενετούς «ως μια συσσώρευση εδαφών αλλά ως ενιαίο σύνολο».³⁵

Σε αυτά τα σύνθετα συμφραζόμενα, η θεσμοθέτηση, για παράδειγμα, του έκτακτου αρχικά αξιώματος του Γενικού Προνοητή της Θάλασσας για τις εναπομείνουσες κτήσεις από την Κέρκυρα και νοτιοανατολικά αυτής, τον 16ο αιώνα, και η εξέλιξή του σε τακτικό, από το 1600 και εξής, δηλώνει την ανάγκη συγκεντρωτικής οργάνωσης της διοίκησης. Παράλληλα, η περιοχή της αρμοδιότητάς του διαγράφει τα νοητά σύνορα μιας εδαφικής ενότητας, μιας «επαρχίας», η οποία πράγματι περιλαμβάνει αποκλειστικά τον ελλη-

34. Για τη βενετοκρατία και την ιστοριογραφία της βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 553-572.

35. Για την Terraferma και την πρόσληψή της από τη βενετική πολιτική σκέψη βλ. M. Casini, «Fra città-stato e Stato regionale: riflessioni politiche sulla Repubblica di Venezia in età moderna», *Studi Veneziani* n.s. XLIV (2002), σ. 15-36. Για την προβληματική αυτή βλ. επίσης G. M. Varanini, «La Terraferma veneta nel Quattrocento e le tendenze recenti della storiografia», *1509-2009. L'ombra di Agnadello: Venezia e la terraferma. Atti del Convegno Internazionale di studi, Venezia 14-15-16 maggio 2009*, Βενετία 2011, σ. 42-43 και εξής.

νικό χώρο. Νωρίτερα, ωστόσο, τι συμβαίνει; Εδώ το τοπίο της επιχειρηματολογίας είναι πιο θολό: το βυζαντινό παρελθόν των κήσεων, χωρίς να αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό του ελληνικού χώρου, αλλά κυρίως αυτού, δεν αποκλείεται να οριοθέτησε τα στεγανά μιας «περιορισμένης» δεξαμενής πολιτικών επιλογών και πρακτικών διακυβέρνησης, στην πολυδιασπασμένη εδαφική πραγματικότητα της βενετικής Ρωμανίας, γεγονός που επιτρέπει την αναγνώριση ορισμένων ολιγάριθμων αλλά δομικών ιδιαιτεροτήτων. Η προσέγγιση αυτή, αν και αφήνει αναμφίβολα («εκκρεμότητες»), αν και προκαλεί ιστοριογραφική («αμηχανία») και κατακερματίζει στην ουσία το Κράτος της Θάλασσας, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την αντιμετώπιση του τελευταίου ως μη ενιαίου πεδίου διερεύνησης συγχλίσεων και αποκλίσεων, αναφορικά με τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις και τα κοινωνικά φαινόμενα σε όλο το εύρος του. Εξάλλου, η επιλογή αυτή δεν αφορά αποκλειστικά έλληνες ιστορικούς αλλά και ξένους βενετολόγους, όπως για παράδειγμα τον David Jacoby, τον Benjamin Arbel κ.ά.

Για τη βενετική Ρωμανία και για τις μικρές «Βενετίες» που εμφυτεύτηκαν στις πρώην περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας έγραψε το 1959 ο Freddy Thiriet. Ο Thiriet εδώ βλέπει την ανάγλυφη, υλική αναπαραγωγή του βενετικού συστήματος ως δείγμα άσκησης μιας ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας, με ελάχιστα περιθώρια αυτονομίας για τους αυτόχθονες, ενώ διαγράφει από τον ερμηνευτικό ορίζοντα την εκδοχή του ομόσπονδου κράτους για τους πρώτους αιώνες της κυριαρχίας, μέχρι το πέραςμα, κατά τον ιστορικό, σε μια τέτοια μορφή οργάνωσης από τον 16ο αιώνα και εξής.³⁶ Το σχήμα αυτό, στο πρώτο του μέρος, θα υιοθετηθεί σε μεγάλο βαθμό από την ελληνική ιστοριογραφία, καθώς επιτρέπει την «περιγραφή» των γενικών αξόνων της κυριαρχίας και εγγράφει ζητήματα δομικά, όπως την κοινωνική διαστρωμάτωση, την εκκλησιαστική πολιτική και τη διοίκηση. Παράλληλα, η έμφαση στη θεσμική διάσταση αυτονόητα καθιστά δυνατή τη γρήγορη «ανάγνωση» των κεντρικών χαρακτηριστικών και της συγκρότησης της γενικής εικόνας των κοινωνιών της «βενετοκρατίας»: προσέγγιση απολύτως νόμιμη μεθοδολογικά, που μπορεί να εμπλουτιστεί με νέες θεματικές, ικανές να αποκωδικοποιήσουν σύνθετες όψεις της κυριαρχίας, αδιερεύνητες σε μεγάλο βαθμό, και να βάλουν στην ιστοριογραφική συζήτηση και άλλες παραμέτρους, με στόχο την ανάγνωση της ρευστό-

36. Fr. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959, σ. 211 και 444.

τητας και της πολυεδρικότητας της σχέσης όχι μόνο μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων αλλά και μεταξύ των τελευταίων μεταξύ τους.

Η τέταρτη σταυροφορία αποτέλεσε, λοιπόν, την αφετηρία συγκρότησης ενός βενετικού εδαφικού κράτους, το οποίο, παρότι η έκτασή του δεν παρέμεινε ποτέ σταθερή, επιβίωσε, αν και συρρικνωμένο, έως το τέλος της Πολιτείας. Σταθερή δεν υπήρξε ούτε η στάση της Βενετίας στους έξι σχεδόν αιώνες παρουσίας της στην ανατολική Μεσόγειο. Αντίθετα, ακόμη και σε παράλληλους χρόνους, υπήρξε αντιφατική και ενίοτε αμφίθυμη: για την άμεση κυριαρχία στη Μεθώνη και την Κορώνη, για παράδειγμα, θα χρειαστεί μισός αιώνας μετά την επίσημη αναγνώρισή τους ως βενετικών εδαφών, όταν την ίδια στιγμή στην Κρήτη την κατάκτηση ακολούθησαν άμεσοι εποικισμοί και η εξίσου άμεση οργάνωση των πολιτικών και κοινωνικών δομών του νησιού, παράλληλα με τις εξελίξεις στη μητρόπολη.

Ας μην ξεχνάμε, βεβαίως, πως το παράδειγμα της Κρήτης υπήρξε ιδιαίτερο.³⁷ η μόνιμη εγκατάσταση Βενετών και η αναγνώρισή τους ως εξουσιαστικής ελίτ διακρίνει την Κρήτη από όλες τις υπόλοιπες κτήσεις, όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και στις αλβανικές και τις δαλματικές ακτές, στην Ίστρια και στην ιταλική χερσόνησο, δίνοντας στην κυριαρχία του ανάγλυφα αποικιακά χαρακτηριστικά.³⁸ Παράλληλα, όμως, η απόκτηση μεγάλης εδαφικής έκτασης και η αναζήτηση εργαλείων για τη διακυβέρνησή της κατέστησαν την Κρήτη πεδίο πολιτικού πειραματισμού, περισσότερο από αλλού. Μια παντοδύναμη Βενετία, την επαύριον της τέταρτης σταυροφορίας, φαίνεται να αντιμετωπίζει την αποικία της, παρά τις δυσκολίες λόγω των διαδοχικών εξεγέρσεων των αυτοχθόνων, ως προνομιακό πεδίο προώθησης των οικονομικών και πολιτικών της συμφερόντων στην Ανατολή. Το ίδιο βέβαια θα κάνει με όλες τις κτήσεις της, όμως εδώ κινείται έξω από τα συνηθισμένα περιγράμματα, τουλάχιστον τους πρώτους αιώνες: η άσκηση από τον Δούκα της Κρήτης εξωτερικής πολιτικής, προφανώς υπό την εποπτεία της μητρόπολης,³⁹ δημιουργεί τη

37. Για τη βενετοκρατία στην Κρήτη, από τη πλούσια βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Ν. Παναγιωτάκης, *Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Κρήτη 1988, Χρυσά Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο 1997, σ. 21-57.

38. Sally McKee, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2000.

39. Elisabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Audin (1300-1415)*, Βενετία 1983, σ. 91.

βεβαιότητα πως το νησί λειτούργησε ως πολιτική επέκταση της Πολιτείας, ως ένα παράρτημά της, σε περιοχές που της επέτρεπαν πρακτικά να μειώνει τους χρόνους των επαφών με τις εμπορικές σκάλες της Μεσογείου και τις σύγχρονές της Δυνάμεις, και να πολλαπλασιάζει τα οφέλη της.

Τους δύο πρώτους αιώνες η Πολιτεία θα περιοριστεί εδαφικά στον ελληνικό χώρο στα λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης και στην Κρήτη, ενώ το Capodistria και η κυριαρχία της σε περιοχές της Ιστρίας, ήδη από τη δεκαετία του 1270, θα διευρύνουν τις εδαφικές προοπτικές της και τα οφέλη, και θα εξελίξουν το ναυτικό *Dominio* σε εμπεδωμένο εδαφικό *Dominio*. Η προοδευτική, όμως, επέκταση στα πρώην βυζαντινά και λατινικά εδάφη θα έρθει από το τέλος του 13ου αιώνα και εξής, όταν, εκτός από τα Κύθηρα, το 1366, και την Κέρκυρα, το 1386, στο Κράτος της Θάλασσας θα ενταχθούν με διαφορετικούς τρόπους το Ναύπλιο και το Άργος, η Τήνος, η Μύκονος και η Εύβοια. Στις αρχές του 15ου αιώνα θα προστεθούν και άλλες πόλεις με την ενδοχώρα τους: η Πάργα, η Ναύπακτος, η Πάτρα, η Θεσσαλονίκη, το Ναυαρίνο κ.ά. Περιοχές, οι παραπάνω, που πέρασαν στη Βενετία για μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα, με χαρακτηριστικό τη μεγάλη διασπορά τους στον χώρο και το διαφορετικό βάρος τους για την Κυρίαρχο. Νησιά, λιμάνια, ηπειρωτικές ακτές διασκορπισμένα στο Αιγαίο, στο Ιόνιο, στο Κρητικό πέλαγος, χωρίς εδαφική γειτνίαση. Η νοητή-πολιτική ενοποίηση ενδεχομένως θα επιτευχθεί στα τέλη του 15ου – αρχές 16ου αιώνα, όταν οι αποικίες του Ιονίου, τα Κύθηρα, η Κρήτη και η Κύπρος θα δημιουργήσουν ένα βενετικό εδαφικό τόξο πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής επιρροής, το οποίο, ωστόσο, θα έβαινε μειούμενο όσο περνούσαν οι δεκαετίες, υπό το βάρος της οθωμανικής επέκτασης σε συνάφεια με τη βενετική αδυναμία και την παρουσία άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στον μεσογειακό χώρο.⁴⁰

Για να επιστρέψουμε, όμως, στους πρώτους αιώνες της παρουσίας της στην Ανατολή, η Βενετία καλούνταν, λοιπόν, να οργανώσει ένα σύνθετο μωσαϊκό εδαφών, άλλων με βυζαντινό και άλλων με λατινικό παρελθόν, λιγότερο ή περισσότερο μακροχρόνιο· να κυβερνήσει πληθυσμούς με διαφορετικές κοινωνικές δομές, διαφορετικό δίκαιο, συνήθειες και, βεβαίως, με διαφορετική γλώσσα και διαφορετικό δόγμα.⁴¹ Πρόκειται

40. Για τη διαφορετική αντιμετώπιση των κτήσεων από τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα βλ. Γ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου βενετοτουρκικού (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974, σ. 5, και γενική περιγραφή των τεκταινόμενων, σ. 9-18.

41. Σύμφωνα με τον Β. Arbel, η διαφορετική γλώσσα συνιστούσε ένα επιπλέον στοιχείο αποξένωσης μεταξύ των υπηκόων τους Κράτους της Θάλασσας και της Βε-

για μια σύνθετη, νέα πραγματικότητα, η διαχείριση της οποίας απαιτούσε την πρόκριση ευέλικτων στρατηγικών, ικανών να διασφαλίσουν την αφοσίωση των αυτοχθόνων και νυν υπηκόων της Λιμνοθάλασσας με το λιγότερο δυνατό κόστος για την Κυρίαρχο. Η εμπειρία της Βενετίας, μέχρι τότε πολύτιμη αν και διαφορετική, αφορούσε τη διαχείριση μόνιμων εμπορικών της εγκαταστάσεων σε διαφορετικά σημεία της Μεσογείου και τη συγκρότηση θεσμών, μεταξύ του 11ου και των αρχών του 13ου αιώνα, ικανών να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των βενετών εμπόρων, μόνιμα ή προσωρινά εγκατεστημένων, την επικοινωνία με τις αρχές των περιοχών αυτών, την εκδίκαση δικαστικών υποθέσεων μεταξύ βενετών υπηκόων κ.ά.⁴² Αν και ήταν σημαντική η παρακαταθήκη αυτή των εργαλείων διακυβέρνησης, η απόκτηση εδαφών και η παρουσία των Βενετών σε ρόλο άμεσου πολιτικού και εδαφικού κυριάρχου απαιτούσε διαφορετικές δεξιότητες και άλλου τύπου αντανακλαστικά.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η αναγνώριση νομικών καταστατικών χαρτών από τη βενετική κυβέρνηση, δηλαδή των *statuti*, ήταν μια πάγια πρακτική που θα εφαρμοστεί στα εδάφη της ιταλικής στεριάς αλλά και σε περιοχές της Δαλματίας και της Ίστριας.⁴³ Παρά την προφανώς επιβεβαιωμένη μέσα από τις διαπραγματεύσεις ασυμμετρία των σχέσεων μεταξύ κυριάρχων και κυριαρχούμενων, με αυτό τον τρόπο διασφαλιζόταν, έστω και τυπικά, ο σεβασμός του θεσμικού, πολιτικού και δικαιοδικού παρελθόντος των κοινοτήτων αυτών, παραχωρούνταν αυτονομίες και δίνονταν προνόμια. Η διαδικασία αυτή είχε διττή σημασία: για την Κυρίαρχο ήταν συνώνυμη της αναγνώρισης, και συνεπώς της νομιμοποίησης, της κυριαρχίας από τους υπηκόους, ενώ για τους τελευταίους σήμαινε την αποδοχή και κατ' επέκταση την αφοσίωσή τους στην Κυρίαρχο και την τυπική οριοθέτηση των εξουσιών. Έτσι, η Βενετία κατοχύρωνε τα βασικά ζητούμενά της: νομιμοποίηση της παρουσίας της και πίστη των υπηκόων της, νοηματοδοτημένη, ρεαλιστικά, με όρους πειθάρχησης.

νετίας, βλ. «Venice's Maritime Empire», ό.π., σ. 127-128. Εν προκειμένω, ωστόσο, μεγαλύτερη σημασία είχε η χρήση της πολιτικής γλώσσας ως εργαλείου επικοινωνίας κυριάρχων με τους αυτόχθονες, τόσο στο Κράτος της Στεριάς όσο και στο Κράτος της Θάλασσας, και όχι η λάθος προφορά των ονομάτων των υπηκόων, όπως με έμφαση σημειώνει ο ιστορικός, προκειμένου να υπογραμμίσει τη διαφορετικότητα μεταξύ κυριαρχίας στην Terraferma και κυριαρχίας στο Κράτος της Θάλασσας.

42. D. Jacoby, «The expansion of the Venetian government in the Eastern Mediterranean until the late thirteenth century», *Il Commonwealth veneziano*, ό.π., σ. 73 και εξής.

43. B. Arbel, «Venice's Maritime Empire», ό.π., σ. 187 και εξής.

Στον ελληνικό χώρο, ωστόσο, τα πράγματα εμφανίζονται μάλλον διαφορετικά σε ό,τι αφορά τα «πρωτόκολλα» έναρξης της κυριαρχίας. Εδώ, καταρχάς, ενώ ο όρος *statuto* υπάρχει και πράγματι εμφανίζεται σε έγγραφα της περιόδου, δηλώνει όμως διαφορετικές έννοιες. Μόνο στο παράδειγμα της Εύβοιας (του Negroponte), τις πρώτες δεκαετίες 15ου αιώνα, οι αυτόχθονες θα υποβάλουν αίτημα για τη σύνταξη των δικών τους *statuti*, στα οποία θα συγκεντρώνονταν οι νόμοι και οι συνήθειες του τόπου τους, τους οποίους νόμους οι Βενετοί όφειλαν να σεβαστούν κατά τη διακυβέρνησή τους. Σύμφωνα με τις οδηγίες της μητρόπολης, η συλλογή των συνθηκών του *Imperii Romaniae* έπρεπε να περιοριστεί στις πλέον σωστές (σύμφωνα με ποιον άραγε;) και να εμπλουτιστεί με τις διατάξεις και τους νόμους που φυλάσσονταν στην καγκελαρία της τοπικής διοίκησης, ενώ, όταν το περιεχόμενό τους αποδεικνυόταν ανεπαρκές (υπό ποια έννοια;), οι αρχές θα ανέτρεχαν στον βενετικό νόμο. Η διαδικασία επεξεργασίας του κειμένου αποδείχθηκε περισσότερο χρονοβόρα από το αναμενόμενο, με διάρκεια 35 περίπου χρόνια, αλλά η τελική μορφή του κειμένου που θα αποσταλεί από τη Βενετία, δεν θα σωθεί, όπως δεν σώθηκε για τους Βενετούς και η Εύβοια, αφήνοντας την εφαρμογή τους σε εκκρεμότητα.⁴⁴ Αντίθετα, τα περίφημα *statuti* της Μεθώνης και της Κορώνης δεν αποτελούν παρά συλλογή διατάξεων ποικίλου περιεχομένου των βενετών διοικητών των δύο περιοχών από το 1347 έως το 1487 και η έκδοσή τους αφορούσε τη διακυβέρνηση των κτήσεων και την επίλυση ζητημάτων ήσσονος και μείζονος σημασίας από τους εκπροσώπους της βενετικής εξουσίας.⁴⁵ Δεν αποκλείεται, φυσικά, το περιεχόμενό τους να αποτελεί εν μέρει προϊόν διαπραγμάτευσης, εν μέρει προϊόν αποκωδικοποίησης τοπικών δυναμικών και αιτημάτων του ντόπιου πληθυσμού, σίγουρα, όμως, δεν ταυτίζεται με την έννοια των *statuti* του Κράτους της Σπυριάς ή των πόλεων της Δαλματίας. Στην Κέρκυρα, πάλι, οι διαπραγματεύσεις των αυτοχθόνων με τους εκπροσώπους της Βενετίας και η συναίνεση για την ενσωμάτωση του νησιού στο Κράτος της Θάλασσας συνοδεύτηκαν από την Bolla d'Oro, από ένα *patto di dedizione* στην ουσία του, βάσει του οποίου οι Κερκυραίοι εξασφάλιζαν σειρά προνομίων και οι Βενετοί την αφοσίωση των Κερκυραίων.⁴⁶ Το βυζαντινό παρελ-

44. G. Cozzi, «La politica del diritto», *ό.π.*, σ. 232-233.

45. K. Sathas, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge publiés sous le auspices de la Chambre des députés de Grèce*, τ. 4, Παρίσι 1882, σ. 1-186.

46. Σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο, στη δεύτερη βενετοκρατία στην Πελοπόννησο (1684-1714), ο όρος *statuto* θα νοηματοδοτηθεί διαφορετικά: η Κυρίαρχος

θόν των περιοχών του ελληνικού χώρου, έστω και αν είχε μεσολαβήσει μια περισσότερο ή λιγότερο σύντομη δυτική κυριαρχία, λειτουργούσε καταναγκαστικά για τους νέους κυριάρχους: η αναγνώριση ενός, έστω και ακρωτηριασμένου, προσαρμοσμένου στα ζητούμενα της Κυριάρχου, βυζαντινού νομικού πλαισίου θα έφερνε, ενδεχομένως, τη Βενετία μπροστά στο ενδεχόμενο υιοθέτησης, κατά κάποιον τρόπο, του δικαίου του αντίπαλου δέους, δηλαδή της βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁴⁷ Έτσι, ακόμα και όταν η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε καταρρεύσει, στον ελληνικό χώρο συνέχισε να υφίσταται η ίδια πρακτική, ανεξάρτητα από τον τρόπο ένταξης μιας περιοχής στο κράτος της Λιμνοθάλασσας.

Πέρα, όμως, από τους λόγους απουσίας *statuti*, όπως αυτά που υπήρχαν σε άλλες περιοχές του Dominio, ποιες ήταν τελικά οι βάσεις, πάνω στις οποίες θα διυφαίνονταν οι σχέσεις κυριάρχων και κυριαρχούμενων; Ποιες ήταν οι προϋποθέσεις που θα εξασφάλιζαν τα ζητούμενα της Βενετίας, τη νομιμοποίηση, δηλαδή, της εξουσίας της Λιμνοθάλασσας και την πειθάρχηση σε αυτήν και στο θεσμικό της πλαίσιο; Οι Βενετοί ήταν έμποροι και, όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Gheraldo Ortalli, η έννοια του συμβολαίου στην πορεία διαμόρφωσης της σχέσης τους με το Territorio αποτελούσε μέρος της κουλτούρας τους, ενώ το ίδιο το συμβόλαιο σχεδόν αυτονόητα γινόταν εργαλείο διακυβέρνησης και αποκτούσε πολιτική σημασία.⁴⁸ Αυτό το συμβόλαιο μεταξύ κυριάρχου και αυτοχθό-

στα νέα για την ίδια και την ανατολική Μεσόγειο συμφραζόμενα θα επεξεργαστεί ένα νομικό καταστατικό χάρτη για το νέο της Βασίλειο (Regno di Morea). Εδώ η «φροντίδα» της Κυριάρχου γινόταν συνώνυμο της προστασίας των υπηκόων της Πελοποννήσου και της διασφάλισης ότι ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους –και πάνω και από τους δύο– θα υπήρχε ο νόμος, τον οποίο, βεβαίως, η Βενετία συνέταξε και επέβαλε στους τελευταίους. Για το *Statuto di Morea* βλ. G. Cozzi, «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», του ίδιου, *L'età dei Lumi. Studi storici sul Settecento Europeo in onore di Franco Venturi*, Νάπολη 1985, σ. 737-789 και Χρύσα Μαλτέζου, «Και πάλι για το *Statuto di Morea*», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Αργος – Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τ. Δ', Αθήνα 1996-1997, σ. 120-128.

47. Διαφορετική θέση έχει υποστηρίξει ο B. Arbel, ο οποίος συνδέει την απουσία *statuti* με την διαφορετική πολιτική κουλτούρα των αυτοχθόνων και την απουσία κοινοτικής οργάνωσης: βλ. «Una chiave di lettura dello stato da mar veneziano nell'età moderna: la situazione coloniale», *Il Commonwealth veneziano*, ό.π., σ. 175. Για την κοινοτική κουλτούρα κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες βλ. Τόνια Κιουσοπούλου, *Οι “αόρατες” βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2013, σ. 117-118.

48. G. Ortalli, «Ο όρκος της Σαπιέντζας και μεταξύ της Βενετίας και του

νων, πολυσυζητημένο στη βιβλιογραφία, με αντικρουόμενες ερμηνείες με θετικά και αρνητικά πρόσημα, συνεπαγόταν οφέλη και υποχρεώσεις και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη, με στόχο την εξασφάλιση των προϋποθέσεων της συμβίωσης Βενετών και αυτοχθόνων υπό τη σημαία του λέοντα. Εδώ υπεισέρχεται μία ακόμη παράμετρος, επαρκώς συναφής με την έννοια του συμβολαίου και της τήρησής του, εκείνη των *συνηθειών* (*consuetudini*).⁴⁹ Η αναφορά, λοιπόν, στις *συνήθειες* των αυτοχθόνων και στην αναγκαιότητα σεβασμού τους στις εντολές της μητρόπολης προς τα διοικητικά της όργανα και, από την άλλη πλευρά, αντίστοιχες διατυπώσεις στα αιτήματα των πρεσβειών (*capitoli*) των υπηκόων προς τη μητρόπολη αποτελούν σταθερά επαναλαμβανόμενους τύπους των εγγράφων, το περιεχόμενό των οποίων δεσμεύει τους κυρίαρχους, θεωρητικά τουλάχιστον, έναντι των γηγενών, ενώ για τους τελευταίους εμπεδώνεται η έννοια εδραίου δικαϊώματος.⁵⁰

Σε ποιο βαθμό, ωστόσο, ο σεβασμός των *συνηθειών*, βάσει προφορικών ή γραπτών συμφωνιών και άρθρων πρεσβειών, ήταν ικανός να υπερκεράσει την απουσία των *statuti*; Ή σε ποιο βαθμό το περιεχόμενο των *συνηθειών* αφορούσε ζητήματα μείζονος σημασίας και ποια η ιεραρχία επιλογής κατά τη χρήση τους από την εξουσία; Στην Κρήτη, για παράδειγμα, είναι γνωστό ότι κατά την εκδίκαση υποθέσεων λαμβάνονταν υπόψη καταρχάς το βενετικό δίκαιο, ακολούθως το δεδικασμένο και τελευταία εμφανιζόταν η *συνήθεια* του τόπου. Εδώ η *συνήθεια* προφανώς εμφανίζεται συνώνυμη του δικαίου. Παρόμοια, η *ελληνική συνήθεια* (*consuetudine greca*) θα εφαρμοστεί σε ζητήματα κληρονομικού δικαίου, δικαίου διαδοχής, εκεί που κρινόταν αναγκαίο και προφανώς δεν υπονόμειε συμφέροντα της

Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου 1209», *Στις απαρχές του θαλάσσιου κράτους της Βενετίας. Μεθώνη και Κορώνη 1204-1209*, κριτική έκδοση, μτφρ. και σχολιασμός Andrea Nanetti, μτφρ. Μαρίνα Κουμανούδη, Αθήνα 2018, σ. 55-59.

49. Για το ζήτημα των *συνηθειών* και των *statuti* στον ελληνικό χώρο και την πολυσημία των όρων βλ. Chryssa Maltezos, «“Statuta et consuetudines” della popolazione greca della Romania Latina», *Popoli e spazio romano tra diritto e profetia: atti del III seminario internazionale di studi storici “Da Roma alla terza Roma”*, 21-23 aprile 1983, Edizioni scientifiche italiane, 1986, σ. 71-90.

50. Για τις πρεσβείες και τα *capitoli* βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*. Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης μιας εποχής, Αθήνα 2002. Marianna Kolyvà, «Obbedir et eseguir tutti li infrascritti capitoli. I Capitoli dell'isola di Zante (fine Quattrocento – fine Settecento)», Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *I Greci durante la Venetocrazia. Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII)*, Βενετία 2009, σ. 483-495.

Κυριάρχου.⁵¹ Για τη συνήθεια κάνουν λόγο κατ' επανάληψη στις πρεσβείες τους και οι κάτοικοι του Ναυπλίου σε ζητήματα που αφορούν δικαιώματα των αυτοχθόνων στη διοίκηση και όχι μόνο, και σε ετούτη την περίπτωση εννοιολογείται ως σύνολο προνομίων που αφορούσε τη στελέχωση θέσεων του μηχανισμού, φορολογικές υποχρεώσεις κ.ά.⁵² Η περιφερειακή μελέτη των ζητημάτων αυτών για τον ελληνικό χώρο από την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Η σταθερή αναφορά τους, ωστόσο, συνηγορεί υπέρ του πάγιου χαρακτήρα αυτής της πρακτικής από την πλευρά της Βενετίας.

Στη μελέτη αντίστοιχων παραδειγμάτων σε άλλες γεωγραφικές περιοχές του *Dominio* οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις διαφοροποιούνται και, όπως ήδη αναφέρθηκε, κινούνται μεταξύ της αναγνώρισης της συγκεκριμένης πρακτικής ως μιας σύνθετα επεξεργασμένης στρατηγικής διακυβέρνησης, που προστάτευε ισορροπίες, και της αντιμετώπισής της ως μιας ψευδελίγραφης αναγνώρισης αυτονομιών στους αυτόχθονες, πλήρως υποταγμένων στον βενετικό αυταρχισμό. Χωρίς να μεταφέρεται με αξιωματικό τρόπο στον ελληνικό χώρο από τους μελετητές, η πραγματικότητα άλλων περιοχών του βενετικού κράτους επιτρέπει ίσως την ανάγνωση στις πρακτικές της Λιμνοθάλασσας της προσπάθειας δημιουργίας «χώρων» απορρόφησης τοπικών αντιδράσεων, δίχως, ωστόσο, την απεμπόληση κυριαρχικών δικαιωμάτων, και με την ασυμμετρία των σχέσεων, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο διακριτικά, εμφανή. Με την ίδια λογική, όταν η βενετική κυβέρνηση ερχόταν αντιμέτωπη με αιτήματα πρεσβείων, τεκμηριωμένων/εδραζομένων στις συνήθειες, τότε είτε ανταποκρινόταν θετικά, είτε προχωρούσε σε τροποποιήσεις προς όφελός της, είτε, κατά την πάγια τακτική της, κέρδιζε χρόνο μέσω της «σιωπής» των αξιωματούχων και των κυβερνητικών οργάνων, έως να τεθεί εκ νέου το εκάστοτε θέμα.

Αν στο ζήτημα των αιτημάτων που καταθέτουν οι υπήκοοι βάσει του δικαιώματος της συνήθειας, η προαναφερθείσα «διακριτικότητα» κεφαλαιοποιείται στη σχέση της Κυριάρχου μαζί τους, σε ένα πεδίο σε άμεση

51. Chryssa A. Maltezou, «Byzantine “consuetudines” in Venetian Crete», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), *Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th Centuries*, σ. 271-273. Για το ίδιο βλ. και G. Cozzi, «La politica del diritto», *ό.π.*, σ. 228-229.

52. Μαρίνα Κουμανούδη, «Επαμφοτερισμοί της Κυριάρχου στο Κράτος της Θάλασσας. Η διοίκηση του Ναυπλίου κατά την πρώτη βενετοκρατία (1388-1540)», Ευτυχία Δ. Λιάτα (επιμ.), *Της Βενετίας τ' Ανάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής 1715-2015*, Νάυπλιο 2016 (= *Ναυπλιακά Ανάλεκτα IX*), σ. 41-82.

συνάφεια, σε εκείνο της δικαιοσύνης, η κεφαλαιοποίηση είναι πιο ανάγλυφη. Γύρω από τη δικαιοσύνη και τη λειτουργία της δομήθηκε το εξωστρεφώς πολλαπλά χρησιμοποιούμενο χαρακτηριστικό της Βενετίας ως χρηστής Repubblica μέσα στην ίδια την πόλη της λιμνοθάλασσας και στο εδαφικό της κράτος. Και πάλι βάσει ορισμένων ιστοριογραφικών απόψεων, η αρχή της ισότητας απέναντι στον νόμο εξασφάλιζε την αφοσίωση των αγαπητών υπηκόων, καθώς οι τελευταίοι, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους καταγωγή, για τις υποθέσεις τους είχαν το δικαίωμα να απευθυνθούν στα βενετικά δικαστήρια της περιφέρειας ή να καταθέσουν τα υπομνήματά τους σε κάποιο από τα ισχυρά δικαστικά όργανα της μητρόπολης. Οι αποφάσεις των οργάνων αυτών μπορούσαν θεωρητικά να καταστείλουν αυθαιρεσίες ισχυρών τοπικών παραγόντων, να επαναφέρουν ισορροπίες και να καταστήσουν σαφές πως η Βενετία είχε τον τελευταίο λόγο σε υποθέσεις μείζονος σημασίας. Κατά τον Claudio Povoio, ειδικά το δικαίωμα των αυτοχθόνων να απευθύνονται στην Κυρίαρχο αποκαλύπτει δομικές όψεις της λειτουργίας ενός δικαιοδοτικού κράτους.⁵³ Και ακριβώς στο ίδιο σχήμα εντάσσεται λειτουργικά και το δικαίωμα της έφεσης στις αποφάσεις κατώτερων δικαστηρίων, αστικών και ποινικών, που αποδέσμευε την απόδοση της δικαιοσύνης από τους καταναγκασμούς πελατειών και βίας.⁵⁴

Όλα τα παραπάνω σίγουρα ίσχυαν, θεωρητικά τουλάχιστον. Πόσοι, όμως, είχαν αλήθεια τη δυνατότητα να απευθυνθούν στη μητρόπολη για τις υποθέσεις τους; Πόσοι, υπό το βάρος των σχέσεων εξουσίας που διέπλαν τις κοινωνίες της εποχής, της βίας και της αυθαιρεσίας, μπορούσαν να προστρέξουν στη δικαιοσύνη; Και αν ακόμη προσέτρεχαν ή έκαναν χρήση της έφεσης, σε τι ποσοστό τα υπομνήματά τους γίνονταν τελικά δεκτά, ή σε ποιο βαθμό εξασφαλιζόταν η δικαίωσή τους;⁵⁵ Η ενδεχόμενη απόσταση

53. Cl. Povoio, «Liturgies of Violence», *A Companion to Venetian History*, ό.π., σ. 517.

54. G. Cozzi, «La politica del diritto», ό.π., σ. 255-256.

55. Για την εκδίκαση υποθέσεων στο πραιτωριανό δικαστήριο της Κέρκυρας, τις εφέσεις, την οικονομική επιβάρυνση όσων επέλεξαν να εφεσιβάλουν την πρωτόδικη απόφαση και τις προσπάθειες της βενετικής κυβέρνησης, μέσω των ελεγκτικών της οργάνων, να μειωθούν οι χρόνοι εκδίκασης των υποθέσεων και να καταργηθεί η καταβολή εκ νέου εξόδων δίκης βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «*Con pregiudizio non meno de'sudditi, che della giustizia stessa...* Η απονομή της δικαιοσύνης στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα και οι διορθωτικές παρεμβάσεις του Zuanne Dandolo (μέσα 17ου αι.)», Γιώγ. Κ. Βαρζελιώτη, Κ. Γ. Τσιγκάνης (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα 2013, σ. 431-435.

θεωρίας και πράξης συνοψίζει τις αντιφάσεις ενός συστήματος, μιας βιτρίνας εξαιρετικά σχεδιασμένης, πίσω από την οποία κρύβονταν ενδεχομένως δυσλειτουργίες πρακτικές και συχνά ανυπέβλητες, που αλλοίωναν όχι μόνο τις προθέσεις αλλά και την ουσία των πρακτικών διακυβέρνησης.

Μια ακόμη διάσταση της δικαιοσύνης, σε συνάφεια και με το ζήτημα των *συνθηθειών*, αφορά το ζήτημα των ισχυόντων δικαίων στις βενετοκρατούμενες περιοχές, πεδίο όπου αναδεικνύεται, ακόμη μια φορά, ισχυρά τόσο η ασυμμετρία των σχέσεων μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων όσο και οι εσωτερικές αντιφάσεις του συστήματος. Και στον ελληνικό χώρο βρίσκονταν σε παράλληλη ισχύ περισσότερα του ενός δίκαιο: το δίκαιο των Ασιζών της Ρωμανίας, οι Ασιζές της Ιερουσαλήμ, σε περιοχές με φεουδαρχικό παρελθόν, το βυζαντινό αστικό δίκαιο ή επιβιώσεις του, το κανονικό δίκαιο της ορθόδοξης και της καθολικής Εκκλησίας δίνουν σε πρώτο επίπεδο την εικόνα μιας πολυδικαιικής πραγματικότητας. Το βασικό ερώτημα, όμως, αφορά τις ιεραρχήσεις μεταξύ των δικαίων αυτών κατά την εφαρμογή τους, αν και η γενική, θολή εικόνα που προς το παρόν έχουμε, επιβάλλει επιφυλακτικότητα. Η αναγνώριση του αστικού δικαίου των κυριαρχούμενων κοινωνιών, όπως έχει υποστηριχθεί, επέτρεπε την αδιατάρακτη συνέχεια της καθημερινότητας των ανθρώπων και αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες παραχωρήσεις της Κυριάρχου.⁵⁶ Από την άλλη, όμως, η αξιωματική εφαρμογή του βενετικού ποινικού δικαίου σε όλο το *Dominio*, παρότι έχει ερμηνευτεί ως εργαλείο για την ενοποίηση του τελευταίου,⁵⁷ μπορεί σε διαφορετική ανάγνωση να θεωρηθεί ότι εκφράζει τις προθέσεις ηγεμονικής επιβολής της βενετικής εξουσίας έναντι των αυτοχθόνων και καταστολής τοπικών δυναμικών, οι οποίες μπορούσαν να αποδειχθούν επιβλαβείς για την ίδια. Με άλλα λόγια, εντοπίζεται η ισχυρή δυναμική μιας νομικής αποικιοκρατίας, η οποία επέτρεπε την ύπαρξη «χώρου» για την εφαρμογή τοπικών δικαίων και συνθηθειών, ενός υπό όρους εναλλακτικού περιθωρίου «αντίστασης» των αυτοχθόνων. Μια σύνθετη πραγματικότητα, υποχρεωτικής ευελιξίας, που υπηρετούσε και πάλι θεωρητικά τις προϋποθέσεις σεβασμού του περίφημου «συμβολαίου» και καθιστά ακόμη πιο δύσκολα αναγνώσιμη την ταυτότητα της κυριαρχίας.

Βεβαίως, οι ποικίλες δικαιικές πραγματικότητες και η εκμετάλλευσή τους από τους υπηκόους φαίνεται να υποχωρούν στην πράξη, με βασικό

56. D. Jacoby, «“Les Assises de Romanie” et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes», *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVIe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, σ. 359-360.

57. G. Cozzi, «Fortuna, o sfortuna, del diritto veneto nel Settecento», *Repubblica di Venezia e Stati italiani*, ό.π., σ. 321.

επιχείρημα τον τρόπο στελέχωσης των τοπικών δικαστηρίων και τη βαρύτητα των τοπικών δικαστικών οργάνων. Στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο δεν υπήρχε σώμα αυτόχθονων δικαστών, αρμόδιο για ποινικές υποθέσεις, όπως σε άλλες πόλεις της Terraferma, ενώ η συμμετοχή των ντόπιων στην άσκηση της δικαιοσύνης εμφανίζεται μάλλον υποβαθμισμένη. Οι δύο ενιαύσιοι τοπικοί δικαστές του foro pretorio, που πλαισίωναν τον βενετό Βάιλο κατά την εκδίκαση υποθέσεων στην Κέρκυρα, είχαν αποκλειστικά τον ρόλο του συμβούλου. Παρόμοια, και πάλι στο Ιόνιο, οι αστικές υποθέσεις που εκδικάζονταν σε δικαστήρια, κοσμικά και της ορθόδοξης Εκκλησίας, στελεχωμένα από γηγενείς δικαστές, όχι επαγγελματίες του νόμου, όπως συνέβαινε εξάλλου και με τους βενετούς δικαστές, θεωρούνται ήσσονος σημασίας, καθώς περιορίζονταν σε υποθέσεις των οποίων η ποινή δεν ξεπερνούσε αρχικά τα 15 και αργότερα τα 50 δουκάτα.⁵⁸ Βεβαίως, το δεδομένο αυτό δεν θα πρέπει να οδηγεί στην υποτίμηση του βάρους μιας δικαστικής απόφασης, ούτε του τρόπου με τον οποίο η τελευταία μπορούσε να επιδράσει στη ζωή και την καθημερινότητα των ντόπιων, στις κοινωνικές σχέσεις, στις σχέσεις εξουσίας και τις τοπικές ισορροπίες, στις διαδικασίες πειθάρχησης. Ούτε πρέπει να παραγνωρίζεται ο συμβουλευτικός ρόλος των ενιαύσιων δικαστών δίπλα σε ένα βενετό αξιωματούχο που πολύ λίγο γνώριζε τις τοπικές πραγματικότητες και που δύο χρόνια μετά την ανάληψη των καθηκόντων του θα βρισκόταν να υπηρετεί σε μια άλλη θέση, ενδεχομένως και σε άλλη περιοχή του βενετικού κράτους· ενός αξιωματούχου που αναμφίβολα μπορούσε να βρεθεί αντιμέτωπος με τις πιέσεις και τους σκληρούς εκβιασμούς των ισχυρών του τόπου ή και να συμμαχήσει μαζί τους, στο πλαίσιο προσωπικών συμφερόντων. Όπως και να έχει, η πολιτική αυτή είναι ενδεικτική των ήσσονων παραχωρήσεων σε καίριους τομείς, όπως εκείνος της δικαιοσύνης, και θέτει ερωτήματα για το εύρος και την ουσία των παραχωρημένων αυτονομιών και τελικά για τις «υφές» της κυριαρχικής παρουσίας της Λιμνοθάλασσας στον ελληνικό χώρο.

Ένα τοπίο εξίσου αντιφατικό με αυτό της δικαιοσύνης, σε πρώτη ανάγνωση, φορτισμένο με όρους πολιτικού πραγματισμού και σκοπιμοτήτων, είναι και εκείνο της διοίκησης, πεδίου αποτύπωσης του τύπου διακυβέρνησης και κατά συνέπεια των σχέσεων εξουσίας.⁵⁹ Εδώ οι διαχωριστικές γραμμές

58. Ερ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856, σ. 145-146.

59. Γενικά για τη διοίκηση βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου ελληνισμού*, ό.π., σ. 281-288.

είναι πολύ λεπτές, οι αποχρώσεις που δίνουν την ταυτότητα στην οργάνωσή της και κυρίως στον ρόλο των βενετών διοικητών, είναι δυσδιάκριτες· αποχρώσεις, οι οποίες υπογραμμίζουν τις εύθραυστες ισορροπίες που έπρεπε να διαφυλαχθούν, και που η διατάραξή τους μπορούσε να υπονομεύσει συνοχές και αντοχές. Τους αναγνωρίζεται, πλέον, ο ρόλος του διαμεσολαβητή μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων και όχι εκείνος του αξιωματούχου που συγκέντρωνε υπερεξουσίες στα χέρια του.⁶⁰ Πώς, όμως, νοσηματοδοτείται η διαμεσολάβηση, ποια τα όρια, οι κανόνες ή οι δυνατότητές της; Και εδώ οι όψεις είναι σύνθετες και δύσκολα αποκωδικοποιήσιμες: από τη μια ανώτεροι αξιωματούχοι, βενετοί πατριόιοι, εκλεγμένοι από το Μεγάλο Συμβούλιο με περιορισμένη θητεία, υποκείμενοι θεωρητικά σε ένα αυστηρό πλαίσιο δράσης, υπό τον διαρκή έλεγχο ενός ισχυρού εξουσιαστικού κέντρου σε μεγάλη απόσταση, όργανα μιας ετεροκατευθυνόμενης διοίκησης· από την άλλη, περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένα, συντονιστές των σχέσεων μεταξύ μητρόπολης και κτήσης, συντονιστές των σχέσεων μεταξύ τοπικών παραγόντων, θεσμικών και μη θεσμικών, με σκοπό τη διατήρηση της κοινωνικής και πολιτικής ειρήνης, τη σύγκλιση των αντιθετικών δυναμικών ή, έστω, τη διαχείρισή τους. Στο σχήμα του δικαιοδοτικού κράτους θα ταίριαζε το δεύτερο ενδεχόμενο, στο βενετικό παράδειγμα ίσως το πρώτο, αλλά υπό διαρκή αίρεση. Για το τελευταίο «ενοχοποιείται» η λειτουργία ενός διοικητικού συστήματος που, ενώ έχει κοινά χαρακτηριστικά σε όλο το Territorio, που, ενώ μεταφέρει αρχές της βενετικής πολιτικής και παρεμβαίνει υπέρ του μητροπολιτικού οφέλους, που, ενώ ελέγχεται από τη Λιμνοθάλασσα, επιτρέπει παρά ταύτα να αναγνωστεί, πίσω από τις γραμμές, η ευελιξία κατά τη διακυβέρνηση μιας σύνθετης εδαφικής πραγματικότητας, διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων κοινωνικών και πολιτικών συμφερόντων, με στόχο τη διατήρηση της συνοχής των διαφορετικών περιοχών του Dominio και την επιβίωσή του· μια διακυβέρνηση, η οποία δεν ασκείται με ταυτόσημο και ομογενοποιημένο τρόπο παντού. Και αυτό θα συνεχίσει να υφίσταται ακόμη και όταν θα προωθηθούν σοβαρές αλλαγές στο διοικητικό σχήμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αξίωμα του Γενικού Προνοητή της Θάλασσας, στο πλαίσιο του σχεδίου για συγκεντρωτική οργάνωση της περιφερειακής διοίκησης και για διευκόλυνση των παρεμβάσεων.⁶¹

60. Al. Viggiano, *Lo specchio della Repubblica*, ό.π., σ. 14. Για τον ρόλο και τον βαθμό της εξουσίας τους βλ. Δ. Αρβανιτάκης (εκδ.), *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-17ος αι.)*, Βενετία 2000, σ. 13 και εξής.

61. B. Arbel, «Venice's Maritime Empire», ό.π., σ. 152. Επίσης βλ. M. Folin, «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana e società ionia nella seconda

Και εδώ ο ανώτατος αυτός αξιωματούχος, με τις εκτεταμένες εξουσίες, τον ίδιο ρόλο θα υπηρετήσει, του διαμεσολαβητή, του εξισοροπιστή, όχι μόνο μεταξύ κυβέρνησης και υπηκόων αλλά και μεταξύ των κατά τόπους βενετών ρεκτόρων με τους υπηκόους.

Και από την άλλη, βέβαια, και τα ίδια τα όργανα της διαμεσολάβησης ακολουθούσαν τις προσωπικές τους διαδρομές, σταδιοδρομούσαν σε διαφορετικές θέσεις στο Κράτος της Θάλασσας και, παράλληλα, δημιουργούσαν ή συντηρούσαν προσωπικά δίκτυα πελατειών, εξυπηρετούσαν οικεία συμφέροντα μέσα από τη σύναψη γάμων με γόνους των τοπικών ελίτ, την εμπλοκή τους στην οικονομία των τόπων και τις επενδύσεις τους εκεί, παρά τις απαγορεύσεις της Λιμνοθάλασσας.⁶² Οι αξιωματούχοι, ακόμη και όταν δεν γνώριζαν την ιδιαίτερη πραγματικότητα των περιοχών στις οποίες αποστέλλονταν, προφανώς γνώριζαν τις πολιτικές πρακτικές που ακολουθούσαν από τους αυτόχθονες και σύντομα εξοικειώνονταν δημιουργώντας «περιοχές ασφαλείας» στο τοπικό πολιτικό περιβάλλον, που τους επέτρεπαν να υπηρετήσουν τα σχέματά διακυβέρνησης του μητροπολιτικού κέντρου.

Η Βενετία στις κτήσεις του ελληνικού χώρου κινήθηκε σε τροχιές μακράς διάρκειας, οι συνιστώσες των οποίων αφομοίωσαν χωρίς αναταράξεις, τουλάχιστον ακραία εκπεφρασμένες, αλλαγές και διαφοροποιήσεις στο βενετικό πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό περιβάλλον, σε βαθμό που δημιουργείται η εντύπωση, αν όχι μιας συμπαγούς εικόνας, μιας ελαστικής σταθερότητας. Οι αλλαγές, όμως, υφίστανται και η ανάγνωσή τους επιτρέπει την καταγραφή των εξελίξεων και των μετακινήσεων των αξόνων των μητροπολιτικών πολιτικών, οικονομικών και ενδιαφερόντων.⁶³ Η διαδικασία ολιγαρχικοποίησης του βενετικού πολιτεύματος, για παράδειγμα, είχε ως συνέπεια τη δημιουργία τοπικών ολιγαρχικών

metà del Settecento», *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, Βενετία 1992, σ. 333-347. Εδώ πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση για τους καγκελαρίους των διοικήσεων, ντόπιους και ξένους, αφομοιωμένους στο βενετικό περιβάλλον και το βενετικό πολιτικό σύστημα, και για τον ρόλο τους ως διαμεσολαβητών με τη σειρά τους μεταξύ αυτοχθόνων και βενετικών αρχών: «il loro prestigio si fondava sulla capacità di operare in ambiti politici e sociali diversi, riuscendo a mantenere il controllo sulle tensioni intrinseche tra sfere di interessi contrastanti».

62. Για το Κράτος της Θάλασσας γενικά βλ. Monique O'Connell, *Men of Empire*, ό.π., σ. 57-74.

63. Ενδεικτικά για τον ελληνικό χώρο βλ. Μαρίνα Κουμανούδη, «Στρατιωτικοποιώντας το Κράτος της Θάλασσας», *De Veneciis ad Mothonam. Έλληνες και Βενετοί στη Μεθώνη τα χρόνια της βενετοκρατίας, Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση, Μεθώνη 19-21 Μαρτίου 2010*, Αθήνα – Βενετία 2012, σ. 95-120.

πραγματικοτήτων και στο περιβάλλον του Κράτους της Θάλασσας, με τη λειτουργία, στο Ιόνιο, κλειστών συλλογικών σωμάτων από τα τέλη του 16ου – αρχές 17ου αιώνα και εξής, των αστικών κοινοτήτων.⁶⁴ Τα μέλη των τελευταίων, αποκλεισμένα από τον πολιτικό ορίζοντα της μητρόπολης, όπως και οι αντίστοιχες εξουσιαστικές ελίτ της Terraferma, περιορίζονταν στη διαχείριση των τοπικών υποθέσεων, αναπαράγοντας τα πολιτικά σχήματα της Λιμνοθάλασσας στην περιφέρειά της. Η λειτουργία των κοινοτήτων αυτών δεν μπορεί να μεταφραστεί ως δείγμα ομοσπονδοποίησης του *Dominio*⁶⁵ (αντιφατικές και ως έννοιες η ομοσπονδία και το *Dominio*), αλλά ως ένα αναπόφευκτα ελεγχόμενο, εκχωρημένο προνόμιο που εκτόνωνε τοπικές πολιτικές δυναμικές, ικανοποιούσε συμφέροντα και φιλοδοξίες ισχυρών παραγόντων, ενίσχυε, τυπικά τουλάχιστον, τη νομιμοφροσύνη των τελευταίων προς τη μητρόπολη και φυσικά εξυπηρετούσε πολλαπλά την τελευταία. Η πολιτισμική έλξη φαίνεται πως θόλωνε τον υποβιβασμό και το πλήγμα της πολιτικής περιθωριοποίησης των τοπικών εξουσιαστικών ελίτ, με τις ίδιες να συγκροτούν την πολιτική και κοινωνική τους ταυτότητα, έχοντας ως σημείο αναφοράς την ίδια τη μητρόπολη, και την τελευταία να δημιουργεί τις προϋποθέσεις πολιτισμικής επιρροής/επιβολής στις κτήσεις της· ένα πολυεδρικό βενετικό περιβάλλον στις κτήσεις του ελληνικού χώρου, όπως το ίδιο υφίσταται στις δαλματικές ακτές, στην Ίστρια, αλλά και στο Friuli ή στο Veneto ή στη Λομβαρδία.⁶⁶ Βέβαια, την ίδια στιγμή, η θεσμική περιχαράκωση των συλλογικών σωμάτων συντέλεσε και στην ανάδειξη ισχυρών τοπικών κοινωνικών ταυτοτήτων, οι οποίες και πάλι διαμορφώθηκαν σε συνάφεια με τη βενετική πολιτική έναντι των τοπικών εξουσιαστικών ελίτ, όπως μόλις αναφέρθηκε.⁶⁷

Από την άλλη, η οικονομική πολιτική της Βενετίας, όπως διαγράφεται μέσα από την απορρόφηση των φυσικών πόρων των κτήσεων, τον εφοδιασμό της μητρόπολης, την επιβολή μονοπωλίων⁶⁸ και μονοκαλλιέρ-

64. N. Karapidakis, *Civis fidelis; L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème - XVIIème siècles)*, Studien zur Geschichte Südosteuropas 8, Peter Lang AG, 1992, Δ. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου*, ό.π., Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π.

65. Πρόκειται για θέση που υποστηρίχθηκε από τον Fr. Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, ό.π., σ. 444.

66. Για την άσκηση πολιτισμικής έλξης βλ. G. Cozzi, «Ambiente veneziano», ό.π.

67. Θέση που υποστηρίζεται από την Αναστασία Παπαδία-Λάλα στο έργο της *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π. Βλ. και το σχετικό σχόλιο της O'Connell, *Men of Empire*, ό.π., σ. 9.

68. Για το μονοπώλιο του αλατιού και την εκμετάλλευση των αλυκών βλ. Μα-

γεια,⁶⁹ όταν το απαιτούσαν αφενός η ζήτηση συγκεκριμένων προϊόντων στις διεθνείς αγορές και αφετέρου η τροφοδότηση της βενετικής βιοτεχνικής παραγωγής από τον 16ο αιώνα και εξής, και η ανύπαρκτη ανάπτυξη του δευτερο/τριτογενούς τομέα συνιστούν ισχυρά επιχειρήματα ανάγνωσης της ταυτότητας της κυριαρχίας με αποικιακούς όρους.⁷⁰ Η νομιμότητα αυτής της ερμηνείας ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την κεντρική επιβολή των φόρων, το ύψος των οποίων βρισκόταν πάντοτε σε συνάφεια με τις ανάγκες της Βενετίας, ενώ συμβολικά και πρακτικά η κυκλοφορία στις κτήσεις νομίσματος με τα εμβλήματα της Πολιτείας⁷¹ υπογράμμιζε τα ασφυκτικά όρια μιας ελεγχόμενης οικονομίας για τους ντόπιους, με περιορισμένες προοπτικές εξέλιξης για τους ίδιους, παρότι όχι ανύπαρκτες, ειδικά όσο περνούσαν οι αιώνες.⁷² Όλα τα παραπάνω, το καθένα ξεχωρι-

ριάννα Κολυβά-Καραλέκα, «Οι αλυκές στη Ζάκυνθο: παραγωγή και εκμετάλλευση (16ος αι.)», *Τα Ιστορικά* 10/1 (1989), σ. 47-74, Αγγελική Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο με βάση το Αρχείο Grimani», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, τ. 3, Αθήνα 1987-1988, σ. 305-329.

69. Για το καθεστώς καλλιέργειας του ελαιόδέντρου και τη βενετική οικονομία βλ. ενδεικτικά S. Ciriacono, «Βενετική οικονομία και εμπόριο κατά τους νεώτερους χρόνους: η περίπτωση της κερκυραϊκής ελαιοπαραγωγής», Alikì Nikiforou (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: ησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, μτφρ. Anna Benedini, Alikì Nikiforou, Κέρκυρα 1998, σ. 101-118. Για τη μονοκαλλιέργεια της σταφίδας στο Ιόνιο βλ. Θ. Καλαφάτης, «Όψεις του σταφιδικού ζητήματος στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα», *Τα Ιστορικά* 2/3 (1985), σ. 63-78 και M. Fusaro, *Political Economies*, ό.π.

70. Έχει υποστηριχθεί ότι οι Βενετοί δεν επιθυμούσαν να εξαντλήσουν πλήρως τους τοπικούς πληθυσμούς, προκειμένου να αποφύγουν μετωπικές συγκρούσεις και να προστατέψουν «τα συμφέροντα και την τιμή τους»· βλ. B. Arbel, «Una chiave di lettura dello stato da mar», ό.π., σ. 173. Ωστόσο, οι περιγραφές των άθλιων συνθηκών ζωής των αγροτών από βενετούς αξιωματούχους δίνουν μια διαφορετική εικόνα, η ανάγνωση της οποίας αποκαλύπτει τις αστοχίες της βενετικής πολιτικής ή την αδυναμία της Βενετίας να διασφαλίσει τη στοιχειώδη διαβίωση στους κοινωνικά και οικονομικά αδύναμους.

71. Σπ. Λάμπρος, «Τα επί ενετοκρατίας νομίσματα Κέρκυρας, Κεφαλληνίας και Ζακύνθου», *Πανδώρα* 124 (1855), σ. 80-82.

72. Για την οικονομική δραστηριότητα των υπηκόων βλ. ενδεικτικά Γ. Παγκράτης, *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό "Κράτος της Θάλασσας". Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, Αθήνα 2013, Αγγελική Πανοπούλου, «Συντροφικές και ναυλώσεις πλοίων στον Χάνδακα (1635-1661)», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Χανιά 1991, σ. 419-430, Δέσποινα Βλάχση, «Κοινωνική και οικονομική συγκρότηση του ορεινού χώρου στην Κεφα-

στά ή σε συνδυασμό μεταξύ τους, ανάλογα με τη συγκυρία ή την οικονομική κατάσταση της ίδιας της Βενετίας, αποτελούν επιχειρήματα για την αποικιοκρατική διάσταση της κυριαρχίας της στον υπό εξέταση χώρο.⁷³

Ένα ακόμη στοιχείο που εγγράφει το Κράτος της Θάλασσας στα όρια μιας αποικιακού τύπου διακυβέρνησης είναι ο πόλεμος και όλα όσα σχετίζονται με αυτόν. Εδώ, εκτός από τις υποχρεωτικές στρατολογήσεις αγροτικών πληθυσμών στο πλαίσιο της αγγαρείας, με σοβαρές οικονομικές και δημογραφικές συνέπειες, ή τη στρατιωτική συμβολή των φεουδαρχών στην Κρήτη, οι ίδιοι οι τόποι των κυριαρχούμενων, η ύπαιθρος, οι πόλεις, τα λιμάνια τους, μαρτυρούν τη χρήση τους ως προμαχώνων υπεράσπισης της Βενετίας και κατ' επέκταση της βενετικής τιμής και της βενετικής φήμης στη Μεσόγειο. Η επέμβαση στο φυσικό και στο αστικό περιβάλλον, η καταστροφή μέρους του αστικού ιστού κατά την εκτέλεση αμυντικών έργων, καθιστούν ευδιάκριτη την επανανάγνωση του αστικού τοπίου, και όχι μόνο, με στρατιωτικούς όρους, χωρίς απαραίτητα τη συναίνεση του τοπικού στοιχείου, και συχνά πολλαπλά εις βάρος του.⁷⁴ Ως συνέπεια είτε του βενετικού ιμπεριαλισμού που επιβιώνει μέχρι και τις αρχές του 18ου αιώνα, είτε της αμυντικής πολιτικής κυρίως έναντι της ολοένα και πιο απειλητικής για τη Λιμνοθάλασσα οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι κοινωνίες του Κράτους της Θάλασσας θα γνωρίσουν την καταστροφή και την εξαθλίωση, τον φόβο και την αφαιμάξη δυνάμεων στον βωμό της στρατιωτικής επιβίωσης της Γαληνοτάτης Πολιτείας. Με άλλα λόγια, ως πληθυσμοί ενός ευρύτερου πολιτικού-εδαφικού μορφώματος, του οποίου υπήρξαν

λονιά», *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή*, ό.π., σ. 123-141.

73. Για την οικονομία και οικονομική πολιτική της Βενετίας στο Κράτος της Θάλασσας βλ. το συνοπτικό και περιεκτικό άρθρο του Β. Arbel, «Venice's Maritime Empire in Early Modern Period», *A Companion to Venetian History*, ό.π., σ. 217-245, όπου και η ειδική βιβλιογραφία. Ειδικά για τον ελληνικό χώρο βλ. Α. Ανδρέαδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως επί βενετοκρατίας*, τ. Β', Αθήνα 1914, Ν. Καραπιτάκης, «Οικονομία και εμπόριο (εισαγωγή)», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό.π., σ. 227-250, Χ. Γάσπαρης, «Εμπόριο και φορολόγηση προϊόντων», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό.π., σ. 253-274, Μ. Costantini, «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας στο διεθνές εμπόριο έναντι των κτήσεών της στην ανατολική Μεσόγειο», *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση*, ό.π., σ. 71-80.

74. Σχετικά με την οργάνωση του χώρου με βάση τις αμυντικές προτεραιότητες της μητρόπολης βλ. *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Βενετία 1986, και για τις οχυρώσεις βλ. Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, 2 τόμοι, Αθήνα 1992, και της ίδιας το συνοπτικό άρθρο «Οχυρώσεις και λιμάνια», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό.π., σ. 389-406.

υπήκοοι και στο οποίο έπρεπε να δείχνουν αφοσίωση, οι αυτόχθονες θα υποστούν τις συνέπειες των αποφάσεων και της πολιτικής της Κυριάρχου.

Η διερεύνηση της ταυτότητας της βενετικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο εμφανίζεται ασύμβατη με διαδρομές μίας μόνο κατεύθυνσης. Η συζήτηση περί Βενετίας ως *Repubblica*, ως αυτοκρατορίας, ως σύνθετου ή δικαιοδοτικού κράτους, ως ομοσπονδίας, δημιουργεί ένα περιβάλλον πολλαπλών επιλογών προσέγγισης του βενετικού κρατικού μορφώματος, άλλοτε αντιφατικών μεταξύ τους και άλλοτε συμπληρωματικών, και, όπως αναφέρθηκε στην αρχή ακόμη, προκαλεί αμηχανία και προβληματισμό. Η Βενετία και οι κτήσεις της, η Βενετία και τα εδάφη της, η Βενετία και οι αποικίες της είναι όροι διαφορετικοί, με διαφορετικά συμφραζόμενα που η ιδιαιτερότητα του βενετικού παραδείγματος και η διάρκειά του στον χρόνο επιτρέπει εν μέρει τη χρήση τους: «άνθρωποι και γαίες ισχυρά ενσωματωμένες σε ένα ολοκληρωμένο κρατικό σύστημα με παραδόσεις, πρακτικές και περιβάλλοντα αυτονομίας ευρέως αναγνωρισμένα». Με άλλα λόγια, για ιστορικούς όπως ο Gh. Ortalli, στο παραπάνω σχόλιό του για το Δουκάτο, είναι μια Βενετία φτιαγμένη από πολλές Βενετίες, με εκείνη του Rialto περισσότερο Βενετία από τις υπόλοιπες.⁷⁵ Μια ενδιαφέρουσα ματιά που, ωστόσο, παραγνωρίζει άλλες εκδοχές της πραγματικότητάς της, μεταξύ των οποίων και εκείνες που υπογραμμίζουν την ασυμμετρία των σχέσεων μεταξύ της «περισσότερο Βενετίας» από τις άλλες «Βενετίες». Στις «Βενετίες», λοιπόν, του ελληνικού χώρου ο συνδυασμός στοιχείων αποικιακού χαρακτήρα της κυριαρχίας με χαρακτηριστικά που εγγράφονταν στο σχήμα του δικαιοδοτικού κράτους, ακόμη και με τις υπό αίρεση «περιοχές», μπορεί να αποκωδικοποιήσει έως ένα βαθμό τη δυσανάγνωστη ταυτότητα του *Dominio* στον υπό εξέταση χώρο: ενός *Dominio* σύνθετου και πολυεδρικού, αντιφατικού σε πρώτη ανάγνωση. Αντιφατικές είναι και οι απαντήσεις στα ποικίλα ερωτήματα που τίθενται, καθώς οι πραγματικότητες των κτήσεων της Βενετίας στον ελληνικό χώρο συχνά αντανακλούν τις αντιφατικότητες και τους επαμφοτερισμούς της βενετικής πολιτικής σε αυτόν. Το περιθώριο διαχείρισης των τοπικών υποθέσεων που η Βενετία είχε παραχωρήσει στους υπηκόους της και η αναγνώριση δικαιοδοσιών στους ποικίλους τοπικούς παράγοντες αφορούσε ζητήματα τα οποία η Κυριάρχος αδυνατούσε αντικειμενικά να διαχειριστεί συγκεντρωτικά, όχι απαραίτητα ήσσονος σημασίας. Εδώ η Βενετία, όμως, διατηρούσε τον

75. Er. Orlando, *Le altre Venezie*, Βενετία 2008, σ. 8-9.

ρόλο του επόπτη, παρεμβαίνοντας όταν οι «παραχωρήσεις» μπορούσαν να θίξουν τα δικά της συμφέροντα.

Βεβαίως, η αντικειμενική δυσκολία των περιορισμένων αρχειακών μαρτυριών για τη μελέτη της πρώιμης βενετοκρατίας στην πλειονότητα των περιπτώσεων υπονομεύει την απάντηση σε καιρία ερωτήματα, δεδομένου ότι οι πηγές περισσότερο υπονοούν παρά επιβεβαιώνουν εξουσιαστικά σχήματα, ενώ συχνά προσφέρονται περισσότερο για την περιγραφή ανελαστικών σε πρώτη ανάγνωση περιγραμμάτων και τη διατύπωση ερωτημάτων. Ακόμη, όμως, και τους τελευταίους αιώνες της περιόδου, όπου ο όγκος των τεκμηρίων είναι μεγαλύτερος, οι δυσκολίες δεν εκλείπουν. Αυτό σε συνδυασμό με τη βενετοκεντρική, συχνά, αφετηρία των ερμηνευτικών προσεγγίσεων στη βενετική ιστοριογραφία, ειδικά από ιταλούς ιστορικούς, αλλά και τις προσεγγίσεις που αναπαράγουν κατά κάποιο τρόπο τον μύθο ή ακόμη και τον αντιμύθο της Βενετίας, μπορεί να λειτουργήσει καταρχήν ως παραμορφωτικός φακός στη μελέτη και των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών.

Στη διάρκεια της παρουσίας της στον ελληνικό χώρο, όπως ήδη σημειώθηκε, η Βενετία, σε όλη την έκταση του κράτους της, κλήθηκε να «συνομιλήσει» με τις παράλληλες, μη θεσμικές μορφές εξουσίας, οι οποίες και εδώ δεν είχαν ποτέ ρόλο περιθωριακό, αλλά λειτουργούσαν συμπληρωματικά σε σχέση με τα θεσμικά κέντρα εξουσίας, αποτελώντας, όχι σπάνια, υποσύνολό τους και διαμορφώνοντας σε μεγάλο βαθμό τις τοπικές πραγματικότητες. Σε αυτό το πλαίσιο, με σημαντικό υπόβαθρο τα έργα που εναργώς καλύπτουν τη θεσμική πλευρά,⁷⁶ και με αφετηρία το τελευταίο, η έρευνα, και συνεπώς η ιστοριογραφική συζήτηση, υποδέχεται τις «όψεις» του ιδιωτικού. Μέσα από τη μελέτη των φαινομένων της *faida* και της βεντέτας ως τρόπων διευθέτησης των εσωτερικών συγκρούσεων μεταξύ ισχυρών παραγόντων των τοπικών κοινωνιών, μέσα από την έρευνα των οικογενειακών δικτύων, των δικτύων πατρωνίας⁷⁷ και των πελατειακών σχέσεων, μέσα από την ανάλυση των πατριαρχικών δομών της κοινωνίας, των ποικίλων εξαρτήσεων, των έμφυλων σχέσεων, της

76. Δεν θα πρέπει βεβαίως να υποτιμάται η δυσκολία αυτής της έρευνας: για τον σχετικό προβληματισμό βλ. Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Πολιτικός πολιτισμός στα Επτάνησα κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 25 (2003), σ. 45.

77. Ν. Ε. Karapidakis «Rapporti fra Governanti e Governati nella Creta Venetiana. Una questione che può essere riaperta», *Venezia e Creta. Atti del convegno internazionale di Studi, Iraklion – Chania, 30 settembre – 5 ottobre 1997*, Βενετία 1998, σ. 239-244.

σεξουαλικότητας, όπως αναδεικνύονται έστω και μέσα από τη διαχείρισή τους από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, ζητήματα που τα τελευταία χρόνια αρχίζουν να απασχολούν την ελληνική και διεθνή ιστοριογραφία, η ιστορία της βενετοκρατίας μπορεί να συντεθεί με διαφορετικό τρόπο, όχι κατ' ανάγκη ανατρεπτικό αλλά σίγουρα συμπληρωματικό. Η έμφαση στις διαδρομές των υπηκόων όλων των κοινωνικών στρωμάτων και σε όσα ερεθίσματα δέχονταν από τις διαφορετικές υφές της κυριαρχίας, η αποδοχή και η αφομοίωση από τους ίδιους των αρχών της, η χρήση των εργαλείων που εκείνη προσέφερε για την προσωπική ή συλλογική τους επιβίωση ή την ανάδειξή τους στα τοπικά περιβάλλοντα επιτρέπουν την ανίχνευση νέων ερμηνευτικών διαδρομών. Συγχρόνως, η επαφή τους με την Κυρίαρχο και τα θεσμικά της σχήματα, όχι αποκλειστικά μέσα από την οπτική της εξουσίας αλλά μέσα από την επεξεργασία των δράσεων και των αντιδράσεων, των συνηθειών, των αρνήσεων και των καταφάσεων, και από την άλλη η εμβάθυνση σε ζητήματα που αφορούν την οικονομία, τον πόλεμο, την αστική και ποινική δικαιοσύνη και την άσκησή της, μπορούν να αναδείξουν τις διαφορετικές όψεις της βενετοκρατίας και των ανθρώπων της και να αποδώσουν, όσο το θολό και αντιφατικό συχνά τοπίο επιτρέπει, τα του καίσαρος τω καίσαρι και τα του λέοντος τω λέοντι.



SUMMARY

Katerina Konstantinidou, *Further aspects of Venetocracy: thoughts on Venetian rule in Greek lands*

The article puts forward a number of reflections with regard to the identity of Venetian rule in Greek lands from the thirteenth to the eighteenth century. Initially, it notes the different interpretative approaches to the Venetian state on the part of international bibliography, in conjunction with its respective contemporary state formations; its focus then shifts to the characteristics and basic principles of Venetian rule in the *Terraferma* through the historiographical production of the past 50 years and its opposing viewpoints. Based on those, the rule appears on the one hand as a refined policy of respect and integration of the various peculiarities of the periphery within the framework of the «accord» between Venice and her

subjects; it was a policy that led to the creation of a multicentric system of authorities. On the other hand, the Dominio itself appears as an imposition that violates the subjects' rights and autonomy. In recent years, and without having completely lost their momentum, the above-mentioned approaches have been enriched by the acceptance on the part of the community of experts in Venetian studies of the theoretical schema of the jurisdictional/peripheral state, which is now one of the key analytical tools in the study of Venetian rule in the territories of the *Terraferma*. But what about the *Stato da Mar* in general and of the territories of the Greek territories in particular? To begin with, there is the question of whether it is methodologically correct to study the latter as a distinct area of the former. An argument that may justify an affirmative answer to this question is the absence of *statuti* from the territories in question, possibly as a result of the Byzantine past of the majority of those lands and the hesitation on the part of Venetian authority, at least until the middle of the fifteenth century, to allow her subjects the use of a foreign power's laws. A further argument is offered by the sixteenth-century administrative reform that transformed Venice's Greek possessions, i.e. the region stretching from Corfu to the southward, into a separate administrative district within the *Stato da Mar*, headed by a high-ranking official, the *Provveditore Generale da Mar*. By distinguishing Venetian rule into an early (early thirteenth – late fifteenth/early sixteenth century) and a late phase (sixteenth–eighteenth c.), and in conjunction with the political course of Venice herself through the centuries and the renegotiation of her identity and the terms of her domination over her territories beyond the lagoon, the study reaches the following conclusions: i) the differences between the conditions prevailing in the *Terraferma* and those in the *Stato da Mar* in general mean that the application of theoretical schemata used to study the former is possible only under certain conditions, ii) definite colonialist characteristics pertaining to the fields of economy, defense and justice are evident in the domination over Greek territories, iii) one may recognise the application of principles of the jurisdictional state in the attempt to maintain balances with the bodies, the social strata, the groups of subjects, the institutional and non-institutional authorities of the territories in question. Finally, it is noted that, in order to delve deeper into the identity of Venetian rule, it is necessary to introduce into the historiography an extensive series of works pertaining to the study of non-institutional authorities as they emerge through factional rivalries, clientelism and patronage networks, marital strategies, and gendered relations.